

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI**

O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

**Mavzu: O'ZBEK TILIDA OLMOSHLARNING LEKSIK-SEMANTIK
XUSUSIYATLARI.**

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

Bajardi: Rahimova Z.

Ilmiy rahbar: f.f.n.Yusupova O.

Malakaviy bitiruv ishi o'zbek tilshunosligi kafedrasida bajarildi.

Kafedraning 2011–yil 20-maydagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga
tavsiya etildi (bayonnomasi №___)

Kafedra mudiri:

prof.A.Abdusaidov

Malaviy bitiriv ishi YaDAKning 2011-yil ----- iyundagi majlisidahimoya
qilindi va ----- foizga baholandi (bayonnoma № ___)

YaDAK raisi:

A'zolari:

SAMARQAND - 2011

BADIIY MATNLARDA OLMOSHLARNING SEMANTIK – STILISTIK XUSUSIYATLARI

REJA:

Kirish.

I bob. O'zbek tilida olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlari.

1.1. Olmosh va ularning turlari.

1.2. Olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlari.

II bob. Badiiy matnlarda olmoshlarning semantic-stilistik xususiyatlari.

2.1. Prozaik asarlarda olmoshlarning qo'llanishi.

2.2. Poetik asarlarda olmoshlarning qo'llanishi.

XULOSA.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

Ishning umumiy tavsifi

Mavzuning dolzarbligi. Bugun o'zbek tilini yaxlit bir tizim sifatida o'rganish, uning mantiqiy madaniyatini zamon talablari darajasiga ko'tarish hayotimizning tarkibiy qismiga aylandi. Ona tilimizning ravnaqi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi tilshunosligimiz oldiga yuksak vazifalarni qo'ydi. Hozirda o'zbek tilshunosligi sezilarli darajada muvofaqiyatlarga erishmoqda.

Lisoniy birliklarni yangidan yangi metod va usullar asosida tadqiq etishga tilni, uning birliklarini tobora chuqurroq, teranroq tadqiq eta borib, lisonimizning yagona tizm ekanligi va uning qator kichik tizimlardan iborat ekanligini isbotlashga alohida e'tibor berilmoqda. Biroq bu borada kelashakda amalga oshirilishi lozim bo'lgan yuzlab muammolar, masalalar o'zining to'la to'kis yechimini kutmoqda. Shulardan biri alohida xususiyatlarga ega bo'lgan olmoshlarni stilistik yo'nalishda tahlil etishdir. Olmoshlarning semantik-stilistik xususiyatlari esa badiiy matnlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Olmoshlarning badiiy mantlardagi xususiyatlari alohida o'rganilishi lozimligi tanlangan mavzu dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Nutqda olmoshlar o'zining leksik-grammatik vazifasidan tashqari nutqiy vaziyatga qarab turlicha stilistik vazifalarni doim ado etadi va emotsional, ekspressiv bo'yoqdorlikni vujudga keltiradi. Ammo bu borada U.Suyarov, R.Qo'ng'urov, M.Asqarova, T.Akramov, B.Isobekov, S.Karimov, B.Yo'ldoshev, M.Hamrayev. M.Fozilova, Y.Tojiyev, E.Qilichev va boshqalarning monagrafik tadqiqotlarida, o'quv qo'llanmalarida yo'l - yo'lakay aytib o'tilgan fikrlar va sanoqli maqolalargina mavjud. Bu manbalarda olmoshlarga xos bo'lgan stilistik jihatlarning ayrim qirralari ochib berilgan, xolos.

Tadqiqot ishining tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Tadqiqot A.Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'rganilayotgan mavzular tarkibiga kiradi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek tili olmoshlarini badiiy matnda semantik-stilistik xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish ko'zda tutildi.

- olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish;
- nutqiy vaziyatga bog'liq holda olmoshlar sinonimiyasini tahlil etish va ularning faollik darajasini belgilash;
- olmoshlarning semantik va emotsional, ekspressiv ottenkalari shakillanishining stilistik shart-sharoitlarini aniqlash;
- badiiy nutqda til birliklari orasida olmoshlarning o'rnini belgilash;
- poetik va prozaik matnlarda olmoshlarning stilistik xoslanishlarining funksional chegaralanishlarining ekstralingvistik jihatlariga e'tiborni qaratish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Badiiy matnda olmoshlarning semantik-stilistik xususiyatlari ilk bor tadqiqot ishi tarzida tadqiq etildi. Unda olmoshlar sinonimiyasi uning nomunativ asoslari, olmoshlarning semantik ma'no taraqqiyoti va emotsional ekspressiv ottenkalari yuzaga kelishini uslubiy shart-sharoitlari, bu imkoniyatlarni ro'yobga chiqaruvchi lingvistik va ekstvolingvistik omillar tahlil qilindi. Ishda olmoshlarning badiiy nutqda tutgan o'rnini aniqlandi va bu uslubdagi stilistik o'ziga xosliklar ochib berildi.

Himoyaga olib chiqilayotgan asosiy holatlar.

- Olmoshlarning nafaqat leksik, grammatik xususiyatlari balki alohida stilistik xususiyatlariga ham ega ekanligi;
- Olmoshlar qo'llanishdagi faollik darajasi ularning o'zbek tili uslublararo funksional darajaga olib kelishi;

- Olmoshlarning badiiy nutqda namoyon bo'ladigan lingvistik imkoniyatlari stilistik salohiyat omili ekanligi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati. Badiiy nutq o'zining keng qirraligi bilan boshqa nutq turlaridan ajralib turadi. Badiiy nutqda tildagi barcha so'zlar o'zining butun imkoniyatlari bilan ishtirok etadi, shu jumladan olmoshlar ham badiiy nutqda o'ziga xos o'rin egallaydi. Ishda olmoshlarning ushbu uslibdagi semantik-stilistik xususiyatlari atroflicha tahlil etiladi, olmoshlarga xos bo'lgan nutqiy imkoniyatlar va ularning tahlili ilmiy asosga qo'yiladi.

Tadqiqotning metodologik asosi va tadqiq usullari. Ishda semantik-uslubiy, matniy, qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Shuningdek, R.Qo'ng'irov, I.Suyarov, B.O'rinboyev, B.Yo'ldoshev, S.Karimov va boshqalarning shu yo'nalishda olib borogan kuzatishlaridagi nazariy qarashlar va tadqiq metodlariga ham tayanildi.

Tadqiqotning manbalari. Tadqiqot mavzusi badiiy matn bilan bog'liq bo'lganligi uchun A.Qahhor, O.Yoqubov, E.Vohidov. A.Oripov, O'.Hoshimov, X.Sultonov, O.Matjon, U.Azim, M.Ali, T.Murod, M.Yusuf singari taniqli o'zbek adiblari asarlaridan olingan misollar tadqiqot uchun manba va material vazifasini o'tadi. Shuningdek, "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" singari leksikografik manbalardan ham foydalanildi.

Tadqiqotning sinovdan o'tishi va joriylanishi. Malakaviy bitiruv ishi Samarqanddavlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasida yig'ilishida qilingan muhokamada maqullanib, himoyaga tavsiya qilingan.

Tadqiqot tuzilishi. Ish kirish, II bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Kirish

Respublikamiz prezidenti I.A.Karimov o'zining nutqlaridan birida shunday degan edi. "Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o'z yurti tili madaniyati, qadriyatlarini tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqish ortib bormoqda".¹ Bu so'zlar bevosita o'zbek tilining so'z boyligini to'plash va tadqiq etishga da'vat qiladi. Chunki ona tili – bu millatning ruhidir. Prezidentimiz "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarida bu fikrni qayta-qayta ta'kidlab: "O'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi", - degan². Shuning uchun ham yurtboshimiz ona tilimizni rivojiga alohida e'tibor bermoqda. Yurtboshimizning sa'y-harakatlari bilan ona tilimizning ravnaqi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi xalqimiz ma'naviy-marifiy salohiyatining yanada yuksalishiga asos bo'lgan. Shu ma'noda bugun o'zbek tilini yaxlit bir tizim sifatida o'rganish, uning nutqiy madaniyatini zamon talablari darajasiga ko'tarish faoliyatimizning tarkibiy qismiga aylandi. O'zbek tili birliklarini (jumladan, barcha so'z turkumlariga oid lug'aviy birliklarni) fonetik, fonologik, morfonologik, leksik, semantik, stilistik, pragmatik jihatdan o'rganish keng ko'lamda amalga oshirilmogda. Binobarin, bu borada hal etilishi va chuqur o'rganilishi lozim bo'lgan muammolar anchagina. Bugungi kunda bo'layotgan jamiyatdagi o'zgarishlar, taraqqiyot tilimizda ham o'z aksini topmogda. Tildagi bu o'zgarishlar oddiy va adabiy so'zlashuv uslubida dastlab o'z aksini topsa, ikkinchi navbatda badiiy asarlarda ham ko'rinish beradi. Shuning uchun asrlar davomida tarix silsilasida sayqallanib, rivojlanib kelayotgan tilimizning bepayon imkoniyatlarini o'zida xolis tajassum etgan, eta oladigan narsalardan biri badiiy asarlardir. Badiiy asar tilini o'rganish o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Shu sababdan asar tili umumxalq tilida mavjud

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарк, 1998. 3- бет

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. – Toshkent: ma'naviyat, 2008, 83 – bet.

bo'lgan lug'aviy vositalarning ifodadorlik ko'lamini ko'rsatuvchi, uni rivojlantirish yo'llarini belgilovchi manbadir.

Badiiy adabiyot davrga xos ravishda rivojlanar, unga nisbatan talab o'zgarar ekan, badiiy asar tilini o'rganish metodlari, qonuniyatlari ham o'zgarib boraveradi. Masalan, davrning o'ziga xos aksi bo'lgan Tohir Malik, Erkin A'zam, Azim Suyun, Tog'ay Murod, Usmon Azim, Ikrom Otamurod, X.Sultonov asarlarida bugungi kun mavzulari ifodalangan bo'lib, ularning tili ham o'ziga xosdir. Mana shu o'ziga xoslikni tilshunoslik nuqtai nazardan ochib berish bugungi kun tilshunoslarining dolzarb muammolaridan ekanligini bu o'rinda ta'kidlab o'tish lozim. Zero, badiiy adabiyot tilni rivojlantiruvchi, adabiy me'yorni shakillan-tiruvchi manbalardan biridir.

Badiiy uslubda barcha vositalar kabi so'z turkumlarining ham vazifasi alohida. Shuning uchun badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifaga, shuningdek ma'lum bir grammatik ma'no va funksiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalanishi tushuniladi. Ekspressivlik ijobiy va salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan (birliklarni) so'zlarda aniq ko'rinib turadi. Ijobiy va salbiy ma'no qirralariga ega bo'lgan so'zlar, albatta, ma'lum bir so'z turkumida bo'ladi. Bizga ma'lumki ot, sifat, fe'l so'z turkumlariga oid bo'lgan so'zlarning badiiy matndagi qirralari yaqqo ko'zga tashlanadi. Biroq olmoshlar ham badiiy matnda o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Biz o'z malakaviy bitiruv ishimizda olmoshlarning badiiy matndagi semantik-stilistik xususiyatlarini ochib berishga harakat qildik.

I bob

I.I. O'zbek tilida olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlari.

Olmoshlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi. 1) Kishilik olmoshlari: men, biz (I shaxs); sen siz (II shaxs); (y) u, ular (III shaxs); 2) Ko'rsatish olmoshlari: bu, shu, o'sha, mana shu, mana bu, ana shu kabilar; 3. So'roq olmoshlari: kim, nima, qanday, necha, qaysi, qancha, nega, qalay kabilar. 4. O'zlik olmoshi: o'z; 5. Belgilash jamlash olmoshlari: hamma, butun barcha, bari, har kim, har qanday (hech qaysi) kabilar; 6. Bo'lishsizlik olmoshi: hech kim, hech qanday, hech nima, hech qaysi kabilar; 7. Gumon olmoshlari: allakim, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir, allanima kabilar.

Kishilik olmoshlari shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Ba'zan kishilik olmoshlari shaxsni ifodalashi bilan birga, ko'rsatish ma'nosini ham bildiradi. Shunga ko'ra, kishilik olmoshlarini ikkiga bo'lish mumkun:

1. sof kishilik olmoshlari (men, sen, biz, siz);
2. kishilik – ko'rsatish olmoshlari (u, ular)sof kishilik olmoshlari faqat shaxsni ko'rsatuvchi, ular so'zlovchi va tinglovchini ifodalovchi olmoshlardir.

Kishilik – ko'rsatish olmoshlari esa (u, ular) kishilik bilan bir qatorda ko'rsatish olmoshi vazifasini ham bajaradi. Bu olmosh ot o'rnida qo'llanib keladi. – Otning o'rnini bosadi.

Kishilik olmoshlari nutq jarayonida uch xil shaxsni – I, II, III shaxslarni bildiradi. I – shaxs (men) – so'zlovchini, II shaxs (sen) - so'zlovchi murojaat qilayotgan shaxsni – tinglovchini, III shaxs (u) – nutq jarayonida ishtirok etmagan, so'zlovchi yoki tinglovchi eslatib o'tayotgan shaxsni yoki ko'rsatilayotgan predmetni ifodalaydi. Bular birlikni ko'rsatuvchi kishilik olmoshlaridir. Ko'plikda kishilik olmoshlaridan biz olmoshi bir qancha so'zlovchilarni emas, so'zlovchi boshqa shaxslarni, siz (II shaxs ko'plikdagi) olmoshi esa tinglovchini va boshqa shaxslarni bildiradi. Shunday qilib, biz, siz olmoshlari tarkibida I va II shaxs ishtirok etgan shaxslar to'dasini ifodalaydi.

III shaxs ko'plikdagi ular olmoshi so'zlash jarayonida ishtirok etmagan birdan ortiq boshqa shaxsni yoki predmetlarni ifodalaydi. Ular bizga yetib olishsin. Kishilik olmoshlari ko'plik qo'shimchasi – "lar"ni olish bilan ko'plikni ko'rsatmaydi.

Men olmoshi – lar qo'shimchasini qabul qilmaydi. Sen olmoshi esa – lar qo'shimchasi bilan qo'llangandan, tinglovchi va boshqa shaxslarga qo'shimcha munosabatni yoki tinglovchini bir oz kamaytirish ma'nosini bildiradi: Senlarga aytayapman (sen va boshqalarga aytayapman). –lar qo'shimchasi III shaxs birlikdagi u olmoshiga qo'shilib keladi: u keldi – ular keldilar. Biz va siz olmoshlariga qo'shilganda ma'nosini bir oz kuchaytirish ma'nosini shuningdek, so'zlovchi va boshqalar to'dasini – ko'plikni bildiradi. Egallik qo'shimchalari kishilik olmoshlariga, odatda qo'shilib kelmaydi. Ba'zan III shaxs kishilik olmoshi ko'rsatish ma'nosida kelganda, otlashib egallik qo'shimchalari qabul qilishi mumkun:

Kishilik olmoshlari kishilik qo'shimchalarining olib turlanishi mumkun. Meni, uning, seni, sizda, sizga, ulardan kabi. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birlik formalari tushum va qaratqich kelishigidagi bilan turlanganda bir n tovushi tushib qoladi: menning, senni emas, meni – mening, seni – sening.

So'roq olmoshi.

So'roq olmoshlari orqali so'zlovchi nutq jarayonida ishtirok etuvchilardan o'ziga ma'lum bo'lmagan narsani aniqlab bilishga intiladi.

So'roq olmoshlari shaxsga (kim?) predmetga (nima?), belgiga (qaysi?), (qanday?), miqdorga (necha? qancha?), vaqtga (qachon?), maqsad va sababga (nega? nimaga?) va o'riniga (qani?) munosabat anglatadi. Ba'zi so'roq olmoshlari qo'shma gapna nisbiy so'z vazifasida kelgani uchun so'roq-nisbiy olmoshlari deb nomlanadi: Kim mehnat qilsa, u rohat ko'radi. Nimani buyursang, shuni keltiraman. Ergash gapda kelgan bunday so'roq olmoshlari so'roqma'nosini yo'qotgan bo'ladi.

O'zbek tilida qo'llanadigan so'roq olmoshlari asosan quyidagi xususiyatlarga ega:

Kim olmoshlariga shaxslarga nisbatan qo'yiladi. Bu olmoshning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar bor:

1. Shaxsga nisbatan so'roqni ifodalagani uchun ot xarakterida keladi va otlar kabi egalik va kishilik qo'shimchalarini qabul qiladi. Mening kimim bor? Ayrim vaqtda juftlanib kelib shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo'llaniladi. Juftlanib kelganda har ikkisi birlikda yoki oldingisi birlikda keyingisi ko'plik formasida qo'llanilishi mumkin.

2. Nisbiy so'z vazifasida kelganda ma'noni kuchaytirish uchun – ki yoki – da, + kim yordamida qo'shib ishlatiladi: kimki ko'p ishlasa, u ko'p haq oladi. Kimdagi (m) vijdonan ishlasa, u hurmatga sazovor bo'ladi.

3. Kim olmoshi – sa qo'shimchasini olib otga qo'shadi: kimsa. Bu so'z hech, har so'zlari bilan kelishi yoki – siz qo'shimchasini olishi mumkin. Kim olmoshi gapda ko'pincha ega, kesim, to'ldiruvchi, ba'zan aniqlovchi va hol bo'lib keladi;

4. Nima olmoshi takrorlanib, har ikkinchisi bir xil shakllarida yoki oldingisi birlikda, keyingisi ko'plik qo'shimchasini olgan holda keladi: nima – nima olding, nima-nimalar olding?

Nima so'zi ba'zan ne shaklida (yolg'iz, yo takrorlangan holda: a) predmetiga nisbatan qo'llanilgan nima so'roq olmoshi o'rniga ishlatiladi. .. to'z aynisa ne sotadi? b) predmetbelgisini ifodalovchi qanday olmoshiga yaqin vazifada yoki gapning mazmuniga qarab yomon, ko'p degan ma'nolarda ishlatiladi. U qo'rquvdan ne ahvolda ekanini o'zi bilar edi.).

Necha olmoshi otlashib, kishilikning hamma shakllariga kela oladi: nechanchi, nechaga, nechaning, nechadan. Necha so'zi predmet miqdoriga nisbatan so'roqni ifodalaganda sonlarga o'xshash qo'shimchalar bilan birga qo'llanadi. Necha kilometr yo'l bosdim ekan? Gapda aniqlovchi va kesim bo'lib keladi. Necha kishi keldi?

Qanday olmoshi predmet yoki harakatning belgisiga nisbatan so'roqni bildiradi. Bu so'z qanaqa, qandoq shaklida ham kelib, yuqoridagi ma'noni ifodalashi mumkun: qaysi olmoshi predmetning tarkibiga yoki o'rniga ko'ra belgisini aniqlash uchun qo'llanadi: qaysi kishi? Qaysi uy?

Ergash gapli qo'shma gaplarda qaysi olmoshi nisbiy so'zlarning birinchi qismi bo'lib keladi. Qaysi kishi tirishib halol ishlasa, u hurmatga sazovor bo'ladi. Qancha olmoshi son – ravish xarakteriga ega bo'lib, predmet yoki harakatning miqdoriga ko'ra belgisini aniqlash uchun beriladigan so'roqni ifodalaydi. Ko'p predmetning miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, o'zidan keyingi ot ko'pincha birlikda keladi. Qancha kitob olding? – onta kitob oldim. Taxminiy miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, ba'zan – cha qo'shimchasini qo'shib keladi. Qancha yerni haydadingiz?)

Nisbiy so'zlarni birinchi qismi bo'lib kelib, daraja – miqdorni ifodalash uchun qo'llaniladi. Yerda qancha nam ko'p bo'lsa, urug' shuncha tez unib chiqadi.

Ko'rsatish olmoshlari shaxs, narsani va ularning belgisini, bir turdagi narsalardan bittasini ajratib ko'rsatish, ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Qaysi so'rog'iga javob bo'ladi. Ko'rsatish olmoshlariga, bu, shu, o'sha, mana bu, mana shu, ana shu, ana u olmoshlari kiradi. Din niqobi ostida hokimiyatni egallamoqchi bo'lgan bu g'alamuslar aybsiz jazolandi. (P.Qodirov. Ona lochin vidosi, 40- bet).

Ko'rsatish olmoshlari so'zlovchi bilan ko'rsatilayotgan narsa sodir bo'lgan vaqtga qarab ishlatiladi; ma'nolari hamisha asosda aniqlanadi. Bu olmoshi so'zlovchiga ancha ayon, so'zlovchiga nisbatan ancha yaqin masofada turgan yaqindagi eslatadigan narsa, voqeani ko'rsatishga xizmat qiladi: Bu kunlar pok, ipak nurlar, nafis tanlar-la o'ynashi (K.Olimjon. 10 tomlik, 1 tom T, 1979 64-bet). Shu olmoshi ham, bu olmoshi kabi ma'noga ega, ammo shu olmoshida ta'kid ma'nosi kuchli. Endi hadeb qaysarlik qilmasdan rozi bo'ling. Baribir qaytadigan joyingshu.

U olmoshi esa so'zlovchiga nisbatan ancha uzoqda turgan yoki ancha ilgari eslatib o'tilgan narsalarni ko'rsatadi. O'sha ko'rsatkich olmoshi so'zlovchiga

ilgaridan ma'lum bo'lgan, ilgari eslatib o'tilgan narsa (fa) vaqt yoki hodisaning ajratib ko'rsatishga hizmat qiladi. Jon bolam "...Dadang bugun o'sha..." shotut amakingni uchratib qopdi (U.Nazarov O'zgalar uchun 9-bet).

Ko'rsatish olmoshlariga mana, ana so'zlari qo'shib ishlatiladi.

Mana shu, mana bu, ana shu kabi olmoshlar yaqin masafadagi narsani ajratib ko'rsatadi. Uning vaqt masofa jihatdan so'zlovchiga yana ham yaqinligini ta'kidlaydi. Ana u, ana o'sha olmoshlari esa ancha uzoqda turgan yoki oldindan ma'lum narsalarni ko'rsatadi. Ana shunda imlo ajab bir soddalik kasb etadi, jami mavhumliklar tugatiladi. (X.Sultonov. Bobur tushlari, 225-bet).

Mana, ana so'zlari ko'rsatish ma'nosini bildirib yakka holda ishlatiladi. Mana ko'z oldimda bolalikning shod do'stlari, yorlari, qadrdonlari.

Ana... tag'in Saida Mirzayevaning chehrasi hayolida namoyon bo'lib, dardkash ovozi mayin ishlatilayotganday tuyulayapti: ishon, Sevarajon xizmatigizning bu qadar chigalligi!... (N.Qilichov. Chirchiq, 10-bet).

Jamlash – belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig'indisini, to'dasini bildiradi yoki ularni ayirib, ta'kidlab ko'rsatadi.

Jamlash olmoshlariga hamma, bari, jami, barcha, butun, yalpi so'zlari kiradi. Hamma olmoshi predmet va shaxslar o'rnida qo'llanib ot vazifasida, predmet belgisini ko'rsatib sifat vazifasida keladi. Jami olmoshi ham yuqoridagi olmoshga o'xshash ko'pincha ot xarakterida qo'llanadi. Uning tarkibidagi – i III shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasi. Bu so'z ham ko'pincha qaratqich kelishigidagi so'z bilan qo'llanadi. Egalik qo'shimchasi ikki darajali bo'lib ham qo'llana oladi. Bolalarning jami dalada – bolalarning jamisi dalada.

Barcha (bor + i -cha) olmoshi ko'proq sifat o'rnida qo'llanib predmetning miqdoriga ko'ra belgisini ifodalaydi. Barcha odamlar maydonga chiqdi. U barcha qilmishlariga iqror bo'ladi.

Butun (but + un) olmoshi sifat va ravish o'rnida qo'llanib, miqdorga ko'rapredmet yoki harakatning belgisini ifodalaydi. Har so'zi so'roq olmoshlarida kim so'zi bilan kelib, "hamma", "har qanday odam" degan ma'noni ifodalaydi.

Qaysi olmoshi bilan birga sifat vazifasida keladi va ma'nosi jihatdan har bir olmoshiga o'xshaydi. Har qaysi guruh so'zning boshida bo'lishini istardi. Qachon olmoshi bilan birga kelib, "hamma vaqt" degan ma'noni bildiradi. Bu gapda har qachon takrorlay bersa kerak.

Har olmoshi ba'zi jamlarni va dona sonlar bilan birga qo'llanib, shu sonlarni ta'kidlab ko'rsatadi: Unib chiqqan har bitta nihol unga sevinch baxsh etardi. O'g'illarining har uchulasi ham bedarak ketdi. Qizlarning har ikkovi ham juda odobli.

Har so'zi so'roq olmoshlarida kim so'zi bilan birga kelib, "hamma", "har qanday odam" degan ma'noni ifodalaydi.

Bo'lishsizlik olmoshlari Inkor olmoshlari ma'no jihatdan belgilash olmoshlarining zidi bo'lib, barcha predmet yoki belgiga nisbatan inkor ma'nosini bo'lishsizlikni bildiradi. Bu olmoshlar ishtirok etgan gapning kesimi inkor shaklida kelib, gap inkor gap hisoblanadi. So'roq olmoshlari hech so'z bilan birikib kelganda so'roq olmoshlarining ma'nosi o'zgarib, shaxs (hech kim), predmet (hech nima), miqdor (hech qancha), belgilovchi so'zlar hosil qiladi. Hech kim olmoshi inkor gaplar tarkibida uyushgan bo'laklarning umumlashtiruvchi so'zi vazifasida ham kela oladi. Unga na yo'lovchi, na samovarchi – hech kim e'tibor qilmadi.

Hech nima olmoshi predmet yoki voqea - hodisaga nisbatan inkorni bildiradi. Biroq Saidaning yuzida hech qanday o'zgarish yo'q edi-ku!

Hech nima olmoshi (predmet) ham ko'pincha otlar o'rnida kelib, otlarga xos egalik va kishilik qo'shimchalarini oladi. Gapda otlar kabi vazifani bajaradi: Mening hech nimam yo'q. Hech nimadan tap tortmaydigan odam. Hech qanday olmoshi predmet belgisiga nisbatan inkorni bildiradi: Saidaning yuzida hech qanday o'zgarish yo'q edi. (A.Qahhor).

Hech qanday so'zi paytga nisbatan inkor ma'nosini bildiradi. Gapda ravish o'rnida qo'llaniladi – ish harakatning yuzaga kelmaganini bildiradi. Kimsa so'zi ham bo'lishsizlik olmoshi o'rnida qo'llanilib shaxsga nisbatan inkor ma'nosini

bildiradi. Lekin shaftoliga kimsa boqmaydi. (Oybek). Hech kim boqmaydigan. Uyda kimsa yo'q edi. – hech kim yo'q edi.

Gumon olmoshi muayyan predmet, shaxs, belgi yoki harakat xususida o'ta muhim tushunchani bildiradi. So'roq olmoshi bilan qo'shilib keladigan (alla va dir) birligi ushbu olmoshga noaniqlik ma'nosini kiritadi. Gumon olmoshlari asosan ot va sifat o'rnida qo'llaniladi. Yo'lakda Safoxonning kimgadir shang'illagani eshitildi. (X.Sultonov Bir oqshom ertagi, 53-bet).

Alla olmoshi ba'zi so'roq olmoshlari bilan birga gumon olmoshlarini yasaydi: allakim, allanima, allaqanday va boshqalar.

Allanima olmoshi ko'pincha ot o'rnida ishlatilib, turli kishilik qo'shimchalari, egalik va ko'plik qo'shimchalarini oladi. Bobom goho behushday allanimlarni shivirlab qo'yadi (Oybek). Mehri yuragini zulukday so'rib yotgan allanimalardan qutilib chiqdi. (A.Qahhor).

Allanima olmoshi o'rnida ba'zan xos ma'no vazifasida allanarsa olmoshi ham qo'llaniladi. Allanarsaning portlashidan uyg'onib ketdim. (S.Ahmad).

Allakim olmoshi shaxslarga nisbatan noaniqlik ko'rsatadi. Allaqanday (alla qanaqa) olmoshi predmetning belgisi noaniq ekanligini ko'rsatadi. Alla qanday qurilishlar bo'yicha ministr muovini bo'lib ishlaydi. (U.Nazarov. "O'zgaralar uchun").

Allaqaysi olmoshi ham, yuqoridagi olmosh kabi, predmet belgisining noaniqligini bildiradi. Ota-onasi yo'q dedilar, allaqaysi qishloqdan rizq axtarib kelgan dedilar (U.Nazarov "Chayon yili" 33-bet) Allaqayer olmoshi o'ringa nisbatan noaniqlikni bildiradi. U dunyoning allaqayerida bir umr shunday tiriklik qiladigan odamlar borligini hamma tasavvur ham etolmasa kerak, (X.Sultonov, Bir oqshom ertagi, 82-bet).

Allanechuk olmoshi ko'pincha harakatning noaniq holatga yuzaga kelishi, tushunarsiz holda sodir bo'lishni ko'rsatadi. Bu olmosh holat ravishi vazifasini o'taydi. Juda yarashdi, opacha, - dedi novcha yigit, allanechuk ishshayib (N.

Qilichev Chirchiq.16-bet.) Ba'zan allanechuk so'zi noaniq belgi ma'nosini ham ifodalaydi.

Allaqancha olmosh miqdorga nisbatan noaniqlikni bildiradi. U kishi tog' yo'lidan allaqancha yo'l bosishi kerak (Said Ahmad).

Allaqacha olmoshi ham paytga nisbatan belgining ortiq ekanligini, ko'pligini bildiradi. Otasining o'lganiga va o'zi shaharga kelib yashayotganida allaqancha vaqt o'tdi. Noaniq gumon olmoshi ko'pincha so'roq olmoshlariga –dir qo'shimchasi qo'shilishi orqali hosil qilinadi. Kimdir, nimadir, qandaydir, qaysidir va boshqalar.

Noaniqlik shakli –dir ko'plik, egalik va kishilik qo'shimchalaridan so'ng qo'shib ketadi. Nimadandir mulohza qilib, hech narsa demadi, (A.Qahhor) Qora qo'ylardadir yer rangi-shafoq. Qorigan qayg'lar sudranar g'ijim. (R. Pafi Tavba, 19-bet Kim nima olmoshlariga qo'shib, noaniq shaxs yoki predmentni Yo'lakda safozanning kimgadir shang'illagani eshitildi, so'ngra eshik ochib o'zi kirib keldi.(X.Sultonov Bir oqshom ertagi 53-bet). Qanday so'ziga qo'shib, noaniq belgini ifodalaydi. Ko'pincha bu xildagi gumon olmoshi belgini ifodalovchi so'zlar oldida keladi. ... qandaydir jiddiy bir gapni qizishib muhokama qilishardi.(S. Ahmad Qorako'z majnun, 74-bet.)

Qayer, qayoq so'zlariga qo'shib, o'ringa nisbatan noaniq belgini ko'rsatadi. Buning uchun bu so'zlar o'rin kishiliklari qo'shimchasidan birini qabul qilgan bo'lishi shart. Toshidan toshga to'sh urib shoshar-. Qayoqdadir zilol shalola. (A.Oripov, 1-jild 19-bet). Qachon so'zi – dir ko'plik bilan birga kelib paytga nisbatan noaniqlikni bildiradi. Qachondir biznikiga bir dam olmoqchi, negadir mijja qoqmadi. (X.Sultonov bir oqshom ertagi 1983. 30-bet). Birov so'zi ko'pincha begona boshqa, notanish, noaniq, odam kimdir degan ma'noni ifodalaydi. Ammo xatingiz juda qisqa bo'lsin ... birov kirib qolsa bormi. (O.Yoqubov Adolat mazili 145-bet). Qaysidir olmoshi ham noaniq belgiga ishora qiladi, noaniq paytni, miqdorini ham ifodalashi mumkin. Ikki oycha burun Binafshaxonning nomiga noma yuborib, uzrini aytibdi, so'ng qaysidir asrga bitilgan eski bir kitobni

so'roqlabdi. Ilmiy ishiga zarur ekan (M. M. Do'st. 125-bet). Yana bir qaysidir rayon gazetasida muharir raykom byurasining a'zosi bo'lgan. (S.Ahmad. Qorako'z majnun, 32-bet).

So'zlar o'ziga xos leksik – semantik belgilariga ko'ra ma'lum guruhlarga bo'linadi, ya'ni so'zlarni turkumlarga ajratishda ularning leksik - simantik belgilari asosga olinadi.

Olmoshlarning leksik semantik xususiyatlari. I.Suyarov o'z ishida dastlab olmoshlarni mustaqil so'z turkumi sifatida ajratish pirinsiplarini ishlab chiqdi. Bunda u olmoshlar grammatik xususiyatlari asosida emas, balki leksik –simantik belgilari bo'yicha bir turkumga birlashadi, degan fikrni bildiradi. Olmoshlarning bir guruhga birlashishi esa asosan leksik –simantik belgisiga ko'ra bo'ladi. 1. Ularning predmet, narsa belgi yoki miqdorni bildirmasligi balki ko'rsatishi, mavjudligiga ishora qilishi olmoshlarning boshqa so'z turkumlaridan farqlovchi umumiy belgi hisoblanadi. Bundan tashqari ular faqat yakka so'zlar o'rnidagina emas, shuningdek, so'z birikmalari, butun bir necha gapdan iborat yaxlit kontekst, matn o'rnida ham qo'llaniladi. Shu sodiq bevaga aylang ehtirom. Hatto zeb –ziynatni yulib ziyoda, Haykal ham qo'yingiz bamisli xayol. Shundaylar bo'lmasa agar dunyoda. Bunchalar muhtaram bo'lmasdi ayol. (A.Oripov, Tanlangan asarlar. I jild, 84-bet). Bu misolda shunday olmoshi yuqorida aytganimizdek birikma o'rnida (sodiq beva birikmasi o'rnida) kelmoqda. Jahonda zar yashashni biladigan odamlar bor,-dedi,-Nabi muzlab yotgan ko'rpa qatiga sho'ng'ib. U bitta o'zi. (X.Sultonov. Bir oqshom ertagi). U, bizda, o'zi ... gapdagi u bizda o'zi olmoshi ham yuqoridagi gapda qandaydir. Javob tariqasida, ham ta'kid, kuchaytirsh ma'nosini berishiga xizmat qilmoqda. Olmosh so'z turkumi boshqa so'z turkumlariga nisbatan son jihatdan ozchilikni tashkil qiladi, biroq qo'llanish nuqtayi – nazaridan eng faol sanaladi. Olmoshlar ot, sifat, son ravish kabi turkumlar o'rnida kelib, ularning ham vazifasini bajaruvchi so'z turkumlaridan biri hisoblanadi. Og'zaki va yozma nutqda keng qo'llanilib, xilma-xil funksional vazifalarni bajaradi. Olmoshlar, asosan, denotativ ma'noda ishlatiladi. Shu bilan

birga, boshqa soʻz tukumlari ga nisbatan nafaol boʻlsada, ularni konnotativ maʼnolarini ham ifodalab kela oladi. Ular nutqining ixchamligini taminlash bilan birga nutqning tejankor boʻlishiga olib keladi. Bundan tashqari olmoshlar nutqning xilma – xilligini shakllantiruvchi muhim lisoniy omillardan biridir. Shu jihatlariga koʻra soʻz tukumlari orasida oʻz oʻrniga ega boʻlib, alohida leksik – semantik xususiyatlari mavjud. Grammatikaga oid adabiyotlarning deyarli koʻpchiligida oʻtgan asr adabiyotlarida ot, sifat, son kabi oʻz tukumlari oʻrnida qoʻllanuvchi soʻz sifatida olmoshlar eʼtirof qilinadi. Ayrim adabiyotlarda ravish oʻrnida qoʻlanilishi yoki qoʻlanilmasligi aniq koʻrsatilmay, olmoshlar ot, sifat, son kabi tukumlari oʻrnida qoʻllanuvchi soʻzlar sifatida taʼriflanadi. Lekin bularda ham ravish oʻrnida qoʻlanuvchi³ -----

Ayrim adabiyotlarda olmoshlar ravish soʻz turkumiga oid soʻzlar oʻrnida ham qoʻllana olishi aytiladi. Ayrimlarda esa olmoshlarning ravish oʻrnida qoʻllanilishi yoki qoʻllanmasligi aniq koʻrsatilmay olmoshlar ot, sifat, son kabi soʻz tukumlari oʻrnida qoʻllanuvchi soʻzlar sifatida taʼriflanadi. Lekin bularda ham ravish oʻrnida qoʻllanuvchi qachon, qayerda kabi soʻzlar olmoshlar qatoriga kiritiladi.

Keyingi yillar adabiyotlarda maqola va monagrafiyalarda olmoshlarning leksik-semantik, grammatik xususiyatlari, imkoniyatlari kengroq ochilib, turli atamalar bilan ham (“ichi bosh soʻzlar, ishora soʻzlar”) atalib kelinadi. Masalan, R.Sayfullayev, B.Mingliyev va boshqalar tomonidan chiqqan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobida quyidagi fikrlar keltirilmoqda. “Maʼlumki, soʻzlar maʼnaviy belgisiga koʻra uch turga boʻlinadi”.

- a) Mustaqil maʼnoli soʻz (feʼl, ot, sifat, son, ravish, taqlid);
- b) Boʻsh-ishora maʼnoli soʻz (olmosh);
- c) Yordamchi maʼnoli soʻz (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, koʻmakchi feʼllar).

³ Hozirgi zamon oʻzbek tili. - Toshkent, 1957, 365-bet. Mirzayev.M. Usmonov S., Rasulov I. Oʻzbek tili. – Toshkent, 1962, 122-bet.

“Ishoraviylik” ramzi bilan ataluvchi olmosh boshqa leksemalardan ajralib turadi. O‘zbek tilshunosligida olmoshning doirasi va vazifasi zo‘rma-zo‘rakilik bilan ancha chegaralanib “ot, sifat, son o‘rnida qo‘llanuvchi so‘z” sifatida o‘ta tor tushunilgan. Vaholangki, bu bilan olmoshning nafaqat ot, sifat, son, balki fe‘l, ravish, taqlid, undov, gap va hatto matnni olmashtira olish, ularga ishora etish xususiyatlari hisobga olinmagan. Darslikda yuqoridagi fikrlar isbotlanib, men, sen, u, biz, siz, ular shaxsga kim, nima, bu, ana, mana bu kabi olmoshlar predmetga, qanday, shunday, bunday kabilar belgiga, buncha, shuncha, qancha kabilar miqdorga, qachon, qachon paytga, qayer o‘ringa, shunday bo‘lmoq, qanday qilmoq kabi harakat-holatga ishora qilish aytiladi. Hech bir so‘zni almashtirmasdan kelishi ham misollar yordamida berilgan. Kim mehnat qilsa, u rohat topadi. Men kecha keldim. Sen buni bilasan. Nima qilsam ham men o‘zim bilaman. Hamma mehmonlar biznikida. Barcha mushkulotlar oson bo‘ldi kabi gaplarda kishilik, belgilash, o‘zlik olmoshi hech bir so‘zni almashtirmagan. Fikrlardan ko‘rinadiki, olmosh hamma vaqt ham qandaydir bir so‘zni almashtirib, uning o‘rnida kelavermaydi. Bu holat ham olmoshlarning o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarini ifodalaydi. Shu o‘rinda yana bir narsani aytib o‘tish kerakki, arab tilshunosligida olmosh alohida so‘z turkumida berilmagan, balki har bir so‘z turkumi ichida “yashirin ma‘noli so‘z”, zamizlar sifatida alohida guruhlariga ajratilgan. Masalan, kitob, daftar-aniq ma‘noli ot bo‘lsa, men, sen, kim yashirin ma‘noli ot(zamir ot) dir. Yoki oq, qizil, chiroyli ma‘lum ma‘noli sifat hisoblansa, bunday, shunday, kabilar “zamir sifat”dir⁴.

Olmoshlarning leksik – semantik xususiyatlaridan biri shuki, ular shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga xos bo‘lgan umumiy ma‘noni anglatadi. Olmoshni bildiruvchi ma‘no nutq jarayonida aniq yuzaga chiqadi. Ular o‘zlari almashtiruvchi so‘zlar kabi morfologik jihatdan o‘zgaradi. Olmoshlarda umumiylik juda kuchli darajada bo‘ladi. Masalan, bu so‘zi kontekstdan tashqaridan olinganda uning ma‘nosi juda umumiy mavhum xarakterga ega bo‘ladi. Bu daraxt bo‘lishi ham

mumkin, bu-odam bo'lishi ham mumkun, bu hayvon bo'lishi ham mumkun va hokazo. Shuning uchun umumlashtirish, umumiylik haqida gapirganda olmoshlardan misol keltirishi bejiz emas. Ularning ma'nosi esa gapda o'zi aloqador bo'lgan so'z bilan birgalikda aniqlanadi. Tabiat buyuk bir shoir ekan. Yomg'irni yerga ranglar kamalagida solib otadi... yerga oshiqayotgan har uchqun qorga gul solib ulgiradi. U chindan ham buyuk! Shogid bo'lsam edi, unga... (O.Matjon "Iymon yog'dusi", 128-bet). Hayriyat qonim yurtimizga to'kiladigan bo'ldi, - dedi u allaqanday quvonch bilan. (S.Ahmad, Qorako'z majnun, 75-bet). Birinchi gapda u tabiat so'zi o'rnida, ikkinchi gapda shaxs ma'nosini ifodalamoqda. Bu ma'no esa gap ichida anglashilmoqda. Olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlaridan biri ular ot, sifat, son kabilar o'rnida "shunchaki qo'shimchasi" so'zlar emasligidadir. Chunki biror ma'noni ifodalovchi so'z bo'lgani holda, shu ma'noning aynan o'zini ifodalash uchun tilda yana qandaydir boshqa so'zlarning bo'lishiga ehtiyoj bo'lmaydi. Olmoshlarning qo'llanishi esa bir tomondan, ularning tilda turmush talabi bilan kelib chiqqan so'zlar ekanini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, tilda muhim o'rni, o'ziga xos xususiyati borligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham olmoshlarning kelib chiqishi qadimiy sanaladi.

Hatto bizning tilimizda yaratilgan qadimiy yodgorliklardan sanalmish Urxun-Enasoy yodgorliklarida ham olmoshlar uchraydi.

Bän-ben, män-men-min, sän-sen-sin, ol, ani, biz, siz, sizlär, olar, öz, kentü-kendü, bu, ol, oibu, sul, osu, osul, muni-munī, bunī – buni, kim, nä, nenü, nelüq, neëük, naga, nädä, qatli, qani, qanta, qaçon, qayn, qamug', qamag', tari.⁵

Olmoshlarda umumiylik nihoyat darajada kuchliligini shundan ko'rsak bo'ladiki, ot, sifat, son, ravish turkumlariga oid so'zlar o'zbek tilida bir necha ming miqdorni tashkil etadi. Shu so'zlar o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar esa butun yasama shakllari bilan yuzdan oshmaydi. Shunday bo'lsa ham turli-tuman ma'nolarni ixcham va oson yo'l bilan (oz so'z yordamida) ifodalash imkonini beruvchi vositalar hisoblanadi. Agar olmoshlar bo'lmaganda milliard miqdordan

⁵ Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi.- T: 2009, 128-129-betlar.

qancha miqdori olinganligini so'zlash uchun har bir miqdorni milliardgacha alohida sanalishi (so'ralishi) kerak bo'lar edi – bittami, ikkitami, uchtami yoki bitta oldingmi va hokazo.

Predmetlarning rangi juda ko'p xildir. Bu ranglar o'zbek tilida ayrim so'z yoki so'z birikmalari orqali ifodalanadi. Biror predmetning mazmun ranglardan qaysi biriga ega ekanligini so'rash uchun qanday yoki qanaqa olmoshlarini qo'llash kifoya: rangi qanday? – oq. Boshqa so'roq olmoshlar haqida ham shunday gaplarni aytish kifoya.

Bu aytilganlardan, agar o'zbek tilida so'roq olmoshlari bo'lmasa, ular ifodalaydigan ma'no faqat yuqorida ko'rsatilgan **necha** ifodalanar edi, degan xulosa chiqmaydi. Bunday bo'lishi mumkin ham emas. Agar o'zbek tilidagi hozirgi so'roq olmoshlari bo'lmasa, ular ifodalaydigan ma'noni ifodalash uchun boshqa so'zlar yuzaga kelgan bo'lar edi. (Lekin bu ham qanday so'z bo'lishidan qat'iy nazar, baribir olmosh bo'lar edi). Chunki tilda biror ma'noni ifodalashga ehtiyoj bo'lar ekan, shu ma'noni ifodalovchi so'z yoki biror shakl albatta, yuzaga chiqadi. Shu aytganlarning o'ziyiq shuni ko'rsatadiki, olmoshlar tilda shunchaki, ot, sifat, son kabi turkumlarga oid so'zlar o'rnida qo'llash uchun ifodalanuvchi so'zlar emas, balki, ko'rib o'tganimizdek, aloqa vositasida juda muhim o'rin o'ynaydigan so'zlar hisoblanadi. Olmoshlar boshqa so'z turkumlaridagi so'zlarga nisbatan juda keng qo'llanilishi bilan harakterlanadi.

Ular ma'nosi va o'ziga xos xususiyatlari bilan ot, sifat, son kabi so'z turkumlaridan butunlay farq qiladi va o'ziga xos turkumni tashkil etadi.

Nimani ko'rsatishiga qarab olmoshlarni quyidagi uch asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Umumlashgan predmetni ko'rsatuvchi olmoshlar;
2. Umumlashgan belgini ko'rsatuvchi olmoshlar;
3. Umumlashgan miqdorni ko'rsatuvchi olmoshlar.

Umumlashgan predmetni ko'rsatuvchi olmoshlar guruhiga men, sen, u, biz, siz, kim, nima, hech kim, allakim, allanimadir kabilar kiradi. Umumlashgan belgini ko'rsatuvchi olmoshlarni o'z ichida ikki turga bo'lish mumkin:

1. predmentning umumlashgan belgisini ko'rsatuvchi olmoshlar (olmosh, sifat): Bu, shu, qanday, qaysi, ba'zi, allaqanday, hech qaysi kabilar;

2. Harakatning umumlashgan belgisini ko'rsatuvchi olmoshlar; qachon, qayoqda kabilar. (Uchinchidan, qay olmoshi predmentning belgisi haqida so'roqni ifodalagan hollarda, har vaqt predmentning belgisini qaysi jihatdan so'ralayotgani aniq ifodalaydi, yangi predmetning tusi yoki hajmi haqida so'ralayotgani aniq ifodalanadi va doimo shu ma'noni ifodalovchi so'z bilan birga keladi.)

Umumlashgan miqdorni ko'rsatuvchi olmoshlar qancha, necha, shuncha olmoshlar kiradi. Olmoshlarning bir guruhga birlashishi leksik-semantik belgiga asosan bo'lishini ya'ni, olmoshlarni so'z turkumi sifatida ajlarishga leksik – semantik belgi asosga olinishini ko'rdik. Olmoshlar o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ham ega. Aslida ularni boshqa barcha so'z turkumlaridan farqlarini va ularni alohida bir turkumga oid so'z ekanligini ko'rsatuvchi, bu turkumga oid so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan grammatik belgi yo'q. Lekin olmoshlarning ayrim turlari yoki shu turdagi bir yoki ba'zi olmoshlar o'zlariga xos ayrim grammatik xususiyatlarga ega. Bu grammatik xususiyatlar shu olmoshlarning semantik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, ot, turkumiga xos deyarli barcha so'zlar egalik qo'shimchalarini qabul qilgani holda, ot o'rnida keluvchi men, sen, biz, siz olmoshlari egalik qo'shimchalarini qabul qilmaydi.

Ot turkumidagi deyarli barcha so'zlar ko'plikni qabul qilgan holda men, hech kim, hech nima olmoshlari va qo'shimchani qabul qilmaydi. Tushum va qaratqich kishiliklari otlarda tushub qolishi, belgisiz qo'llanilishi mumkun. Ammo olmoshlarda tushib qolmaydi, daraxt bargi, mening uyim, tush ko'rdim, uni ko'rdim va h.k.

Kishilik olmoshlari ot o'rnida kelib, otning so'rog'iga javob bo'ladi. Shu sababli uning grammatik xususiyatlari ko'p jihatdan otlarning grammatik

xususiylariga o'xshaydi. Ular otlar kabi turlanadi. Turlanganda ularning tarkibida fonetik o'zgarish yuz beradi, men+ ni = meni, sen+ning=sening tovush tushishi yuz beradi. U kishilik olmoshiga jo'nalish, chiqish, o'rin-payt kishiliklari qo'shilganda bitta "n" tovushi orttiriladi, unga, unda, undan.

Kishilik olmoshlari otlar kabi gapning bosh bo'laklari, ikkinchi darajali bo'laklari vazifasida keladi. Men dunyoga kelgan kundayoq vatanim deb seni, uyg'ondim. (H.Olimjon. 10 tomlik, birinchi tom, 217-bet). Xudo bergan bu jannat bag'riga to'yib-to'yib qolmagan gumroh mendirman. (T.Sodiqova. Yoningdagi baxt. 20-bet). Menda qanday gunoh bo'lsin. Bir bezavon jonivorman (S.Ahmad. Qorako'z majnun, 65-bet). Hammayoqda shodiyona, o'yin-kulgu, faqat mening ichimga chiroq yoqsa, yorimaydi. (U.Nazarov. O'zgalar uchun, 13-bet).

Ko'rsatish olmoshlaridan bu, shu, u, o'sha, ushbu, ana bu, mana bu olmoshlari otlarga xos ko'plik, egalik, kishilik qo'shimchalarini qabul qiladi. Bular, shularga, o'shalarni, buning, uni, bulardan, shunda kabi. Bu olmoshlarga jo'nalish, chiqish, o'rin-payt kishilik qo'shimchalarini qabul qilganda ham shu kishilik qo'shimchalaridan oldin bir "n" tovushi orttiriladi. Bunga, bunda, bundan, shunga.⁶

"Bu, shu, u, o'sha olmoshlari sifat va ravish yasovchi –dek cha kabi affekslar bilan ham qo'llanadi. Bunday hollarda ham qo'llanuvchi affeks oldidan bir "n" orttiriladi: bunday, shunday, unday, uncha, shuncha, o'shancha kabi.

Ko'rsatish olmoshlarining asosiy sintaktik vazifasi xuddi sifatlar kabi aniqlovchi va kesim vazifasida kelishidir. Masalan, quyidagi gaplarda aniqlovchi vazifasida keladi: O'sha suvratni qora kunlarimdan xotira deb saqlayman. (S.Ahmad Qorako'z majnun, 87-bet). O'shanday shuhbatlarning birida gap aylanib Fuzuliyning bitta g'azaliga borib qadaldi. (S.Ahmad Qorako'z majnun, 13-bet). O'shalarning roziligi bizning omonligimizdir! (T.Sodiqova Yoningdagi baxt, 14-bet). O'shalarning davrasida ko'proq bo'ling (P.Qodirov). Kesim vazifasida keladi: ish bunaqa bo'pdi! (U.Nazarov Girdob, 239-bet). Hol vazifasida keladi: o'shanda

⁶ Суяров И. Ҳозирги замон ўзбек тилида олмошлар. Фил.фан.ном.дисс. – Самарқанд, 1965, 140 -бет

yapon portlarida geysalar matroslarni yo'ldan uradi, deganding (S.Ahmad Qorako'z majnun 78-bet). Shovullamang, bog'lar, hey. Bunda bir qiz uxlaydi. (M.Yusuf). Otlashib ega, to'ldiruvchi bo'lib keladi.

Ul og'aga, bul ukaga do'nibdi.

Hamma shunga ko'nibdi (O.Matjon Iymon yog'dusi, 200-bet). Ahir bunaqalar qanchadan-qancha! O'zlari aybdor (U.Nazarov chayon yili 75-bet). Sirojni bundan hali xabari yo'q, Asqar qashqa bo'lib yuribti. (U.Nazarov o'zgalari uchun, 224-bet). Ming yillik yozg'utdan qutulolmaysan. Anavilar bor-da, o'shalar deysan. (O.Matjon Iymon yog'dusi, 223-bet).

Ma'nosi bir xil bo'lgan so'roq olmoshlari ham o'ziga xos ba'zi tomonlari bilan bir-biridan farqlanadi. Bunday farqli xususiyatlar olmoshlarni bir-birlariga qiyoslash orqali ochib beriladi. Kim olmoshi faqat shaxs haqidagi so'zlarni bildiradi, faqat shaxsga qarata qo'llanadi. Lekin faqat kishilarning kimligini bilish uchun emas, kishilarning ismi haqidagi so'roqni, do'stlik yoki boshqa munosabatlar haqidagi so'roqni bildiradi. U kim? Kelingiz. U kim? Do'stim. Hozirgi zamon o'zbek tilida narsa-predmetlar haqida so'roqni ifodalovchi asosiy so'z nima olmoshidir. Ba'zan nima olmoshi qanday so'rog' o'rniga belgini bildirish uchun ham qo'llanilishi mumkin. Nima qilay? Qayoqqa boshimni uray? Nega olmoshi sabab haqidagi so'roqni ifodalaydi. Nechuk olmoshining aynan nega olmoshi ifodalagan ma'noda qo'llanilishi hozirgi zamon adabiy tilida ham uchraydi. Bu olmosh sabab haqida so'roqni bildirishi bilan birga o'ziga xos boshqa xususiyati bilan nega olmoshidan farqlanadi. U sabab haqidagi so'roqni bildirishi bilan birga yuz bergan harakat-holat so'zlovchi bilan maqul bo'lgan, lekin bajarilishi kutilmagan harakat ekanligini ham ifodalaydi, ya'ni unda so'zlovchining ajablanishi nega olmoshidagiga nisbatan ortiq darajada ifodalaydi. Va ko'proq bu olmosh poetik uslubda uchraydi. Bu nechuk manzildir, tog'lar soqchidir. (O.Matjon Iymon yog'dusi, 13-bet). G'aflat uyqusida erdim, Ayt nechuk fahm aylading (E.Vohidov Saylanma. I bob, 129-bet). Nechuk olmoshining nechun shakli ham mavjud. Nechuk bahor seni rom etgan. Qayda eding bahor kelguncha?

(A.Oripov I jild, 14-bet). Bu olmosh sabab ma'nosini so'rashdan tashqari bog'lovchi vazifasida ham keladi. Dunyo go'zal, nechun kim unda, sening bilan biz bormiz doim (H.Olimjon I tom, 207-bet).

Necha olmoshi son-miqdor haqida so'roqni bildiradi. Necha pilga olgansiz? – so'raydi, qora sho'x bola (Oybek “Qutluq qon”). Chashma, necha pulsan, bilib qolar (O.Matjon “Iymon yog'dusi” 23-bet). Hozirgi zamon o'zbek tilida son-miqdor haqida so'roqni ifodalash uchun nechta olmoshi ham qo'llanadi. Nechta o'g'ri bor? (A.Qodiriy “O'tgan kunlar”). Nechta olmoshi o'ziga xos ayrim xususiyati bilan necha olmoshidan farqlanadi. Nechta olmoshi umuman son-miqdor haqidagi so'roqni emas, predmetning donasi haqidagi so'roqni bildirish uchungina qo'llanadi. Predmetning soni haqida so'roqni ifodalashda nechta olmoshining qo'llanilishi uchun shu predmet aniq va donalab sanash mumkun bo'lgan (dona-dona holiday) predmet bo'lishi kerak. Nechta odam? Nechta daraxt? deyish mumkun, lekin nechta yil? Nechta xil deyilmaydi. Nechta olmoshi esa aniq bo'lmagan predmetning miqdori (soni) haqida so'roqni ifodalash uchun ham qo'llanaveradi: Necha kishi? Necha yil va h.k. Bu yoqda necha yil qoldi? Beshmi? O'nmi? (X.Sultonov “Bir oqshom” ertagi, 70 -bet).

Qanday olmoshi belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Faqat predmetning belgisi haqida emas, shuningdek harakat-holatning belgisi haqida so'roqni ham bildiradi. Bu qanday matlabdir, bu nechuk matlab. (O.Matjon “Iymon yog'disi” 13-bet). Qanaqa. Bu olmosh ham qanday olmoshi kabi predmetning belgisi haqida so'roqni ifodalaydi. Bu qanaqa dard o'zi soqovdek lalu ma'lum yotsa-yu, xoturalar azobidan qutilmasa-ya!... (N.Qilichev, Chig'iriq, 13-bet). Bunisi qanaqa bo'larkin, poygadami qanaqa kelarkin? ... (I.M.Chayon yili, 235-bet). Qanaqa olmosh harakatning belgisi haqida so'roqni bildiradi. O'g'ling tilla yigit-ku. O'zing qanaqa eding? Esingdan chiqdimi oshnam? (X.Sultonov Bir oqshom ertagi, 50-bet). Rais bobo, sizga bir savolim bor, shu raislik qanaqa bo'ladi-a? (Sh.Xolmirzayev, 109-bet). Qalay olmoshi ko'pgina grammatikalarda unchalik uchramaydi. Bu olmosh haqida I.Suyarov dissertatsiyasida to'xtalgan bo'lib, unda qalay so'zining

ma'nolari izohlangan "qalay olmoshi"⁷ belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Lekin bu olmosh ko'pgina belgining yaxshi yoki yomonligi haqida (ijobiy va salbiy) ekanligi haqida so'roqni ifodalash uchun qo'llanadi, ya'ni qalay olmoshi bildirgan so'roq asosida durstmi, durust emasmi (maqulmi yoki maqul emasmi) degan ma'no yotadi".

1. Masalan biror predmetning rangi haqida (oq, ko'k, qizil va bishqa rangi haqida) so'roq ifodalanmoqchi bo'lsa qanday yoki qanaqa so'rog'i qo'llanadi. Rangi qanday? Rangi qanaqa? Agar so'zlovchi va tinglovchi shu rangni ko'rib turgani yoki shu rangni bilgani holda uning "rangining" maqul yoki maqul emasligi haqida so'roq ifodalamoqchi bo'lsa, odatda qalay olmoshini qo'llaydi. (rangi qalay?), (durstmi, durust emasmi). Mana shu yerga Anvar akamga uy solib beramiz Ra'no. Bu senga qalay o'xshaydi, qizim? (A.Qodiriy "Mehrobdan chayon"), – Xo'sh, siz qalaysiz? – xo'sh deb so'radi vrach. Kravat chetiga o'ratgina o'tirib. Ahvolingiz qalay? Durustmi? (X.Sultonov Bir oqshom ertagi, 55-bet). Demak, bunday hollarda nutq qaratilgan shaxsning belgiga munosabati so'raladi. Yuqoridagi keyingi misolda shaxsning holati haqidagi so'roqni ifodalash uchun ham qo'llangan. Oddiy so'zlashuv nutqida ham ko'p qo'llanadi. Ishlaring qalay? Sog'liging qalay? Qalay olmoshi so'roq bilan birga harakat va holatdan so'zlovchining mamnunligi ma'nosini bildirgan hollarda bu so'roq tinglovchi yoki o'zganing holatiga nisbatan bo'lsa, tinglovchi yoki o'zgaga nisbatan kinoya ham anglashiladi.

Endi "hamma" endi qalaysan.? Qay olmoshi o'rin-joy haqida so'roq ifodalshda ishtirok etadi. Qayda? Qayga? Qaydan shakllari keng ishlatiladi. Qayda, qayga, qaydan shakllari asosan she'riyatda ko'proq uchraydi. Poetik uslubda prozaik uslubda olmoshlar nomi ishning keyingi qismlarida ko'proq to'xtaymiz. Qaysi olmoshi ma'lum bir guruhdagi narsalar ichidan ajratib ko'rsatuvchi belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Akamullo tuzuk. O'g'illari kelib, dimoqlari chog', o'zi **quloqqa, yuribdilar.** – Qaysi o'g'illari? – ajablandi. Haligi mo'nasid – u kishi

yo'q edi. (Q.Muxtor, yillar shamoli, 97-bet). Qani olmoshi shaxs yoki narsa predmetning mavjudlik o'rnini haqida so'roqni ifodalaydi. Masalan, kitob qani? Lekin ayrim hollarda bu so'z yuklama o'rnida ham kelishi mumkin. Bunday hollarda u so'roq ma'nosini ifodalaydi? **Qani, qo'lingizni bering usta Binaqul.** (X.Sultanov Bir oqshom ertagi, 159-bet). Qani edi xudoning rahmi kelib... (U.Nazarov chayon yili, 13-bet). Qani olmoshi qayerda so'roq olmoshiga sinonim bo'ladi. Faqat shaxs yoki narsaning mavjudligini o'rnini haqida so'roqni ifodalash bilan birga so'zlovchining shu shaxs yoki narsa predmetni bevosita ko'rmoqchi bo'lganligini ham anglatadi, ya'ni so'zlovchi so'rayotgan shaxs va narsani ko'rmoqchi so'zlsa diyarli hamma vaqt qayda, qayerda, qayoqda olmoshlari qo'llanadi. Masalan: maktab qani (maktabni ko'rmoqchi); maktab qayerda (maktabning joyini so'ramoqda) va h.k. Qancha olmoshi predmetning son-miqdori haqida so'roqni bildiradi. Bunda qancha muxlislarning bor (holi seni qilarlar tahlil E.Vohidov IV-t, I – tom, 42-bet). Qancha olmoshining necha olmoshidan farqi unda predmetni donalash xususiyati yo'q. masalan, majlisga necha odam keldi deganda majlisga kelganlarning soni so'raladi. Majlisga qancha odam keldi. Deganda asosan kelgan odamlarning yoki ozligi so'raladi. Bunda donalash deyarli bo'lmaydi. Shuning uchun bu so'roqqa javob berishda hisob so'zlar qo'llanmaydi. Faqat sanoq bildiruvchi sonning o'zi qo'llanadi. Ancha og'ir toshlar. Tubda unga cho'kkan tiz (A.Oripov, 40-bet). Hali ancha tunlarni yana o'tkazishim kerak uyqusiz (A.Oripov, 428-bet). Qancha olmoshi belgi haqida so'roqni bildiruvchi olmoshlar qatoriga kiradi. Bu olmosh ish harakatning bajarilish vaqti haqida so'roqni ifodalaydi. Uy opsanmi, Saidjon, to'y qachon endi? Ayt, qachon ko'nglimga solding. Ishq o'tin, e sohira. Dil o'zi bog'landimu, yo bog'lading jodu bilan? (E.Vohidov IV jildlik, I-tom, 166-bet). Qachon so'zi ish-harakatning bajarilish vaqti haqidagi so'roqni ifodalashda hozirgi zamon o'zbek tilida asosiy so'z hisoblanadi. So'roq olmoshi so'roq ma'noidan tashqari boshqa ma'nolarda ham qo'llanadi. Lekin bu ma'noda shu olmoshlarning o'ziga xos ma'no emas, bu ma'nolar gapning umumiy mazmuni(dan) va ohang orqali riollashadigan

ma'nolardir. So'roq olmoshlarining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, ular qo'shma gaplarda bosh gap bilan ergash gapni bog'lash uchun keng qo'llandi. O'zbek tilida qani so'roq olmoshidan boshqa barcha so'roq olmoshlari ana shu vazifada qo'llana oladi. So'roq olmoshlarining nisbiy so'z vositasida qo'llanishi faqat o'zbek tilida uchraydigan hodisa bo'lmay, balki turkiy tillarning deyarli barchasiga xos xususiyatdir. Yuqorida biz faqat so'roq olmoshlarining semantik-stilistik xususiyatlari bilan tanishib chiqdik. Agar boshqa olmoshlarni ham shu tarzda tahlil qilsak, ularning o'ziga xos stilistik, semantik xususiyatga ega ekanligi, qo'llanish ko'lami kengligi, universalligi bilan boshqa so'z turkumlaridan ajralib turishi yaqqol ko'zga tashlanadi.

II bob

O'zbek tili stilistikasining nazariy masalalariga bag'ishlangan ko'rsatishlarda funktsional uslublar masalasi ham tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lgan.⁸ Nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki ko'pchilik tilshunosliklarda ham akademik V.Vinogradovning tilining uch muhim vazifasi – aloqa, habar, ta'sir etish xususiyatlariga asoslanadi.⁹ Kishilar o'z ijtimoiy faoliyatlarida, - deb yozadi I.Karimov,- tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, funktsional badiylardan foydalanganlarida, avvalo o'z ihtiyojlaridan kelib chiqib nutq, mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va ishlatadilar. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko'rinishlariga ega bo'lishi sinonimik rang-baranglik shunday yo'l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o'ziga xos, uslubiy chegaralashlarni taqozo qiladi. Til elementlarining ijtimoiy muhitda tanlab ishlatilishi va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish zaruriyati stilistikada yangi sohasi, funktsional stilistikani vujudga keltiradi".¹⁰

Biz o'zbek tili badiiy uslubida olmoshlarning funktsional-stilistik xususiyatlari ikkinchi bobimizda o'rganishga harakat qildik.

Badiiy uslubda yozilgan asarlar aniq, bir muallifga tegishliligi va ijod mahsuli ekanligi bilan karakterlanadi. Zero, bu uslublarda shakillanadigan matnlar asar muallifidan janr talabidan kelib chiqib maxsus tayyogarlik ko'rishni, har bir voqea – hodisani, tasvir oy'ektini badiiy estetik tafakkur prizmasidan o'tkazishni, binobarin, ushbu maqsadga xizmat qiladigan har bir elementni tanlab ishlatishni, ularga muayyan ta'sir ko'rsatish vazifasini yuklashni talab etadi. Til birliklaridan shu tarzda foydalanish bevosita olmoshlarga bo'lgan munosabatda ham anglashilib turadi.

⁸ Kўнғуров Р., Каримов С., Курбонов Т. Ўзбек тилининг функционал ситилялари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1984; Ўринбоев Б. Функционал услуб ва унинг моҳияти. –Т.: Фан 1992. -----

⁹ Кўнғуров Р., Каримов С., Курбонов Т. Юқоридаги асар, 12-16 бетлар.

¹⁰ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби.-----

Buning ustiga asar muallifining til materiallariga ijodiy yondashu, voqelikni keng ko'lamda siqiq shaklda ifodalashga bo'lgan extiyoj til birliklari zimmasiga allohida vazifalarni yuklaydi. Q.Samadovning quyidagi fakrlari fikrimiz isbotidir.

Badiiy uslub har bir ijodkorning mustaqilligi belgisidir. Bu belgi zamirida sanatkorning voqelikka munosabat, estetik prensiplarni ijodiy nazariyasi mujassamlashadi. Til vositalari ana shu o'ziga xoslikni namoyon etuvchi muhim omil hisoblanadi. Bunda til vositalari faqat tasvirlovchi unsurlar bo'lib qolmasdan, balki voqelikka munosabat ko'lami ko'rsatuvchi badiiy tadqiq etilayotgan voqeahodisalarni bosh g'oya atrofiga uyushtirib asarga yaxlitlik baxsh etuvchi omil ham hisoblanadi. Demak, badiiy asarda til faqat tashqi belgi-shakl bo'lib qolmasdan mazmunga ham dahldor, aniqrog'i uni uyushtiruvchi va yorituvchi vosita hisoblanadi.¹¹

Badiiy asarda so'z qo'llash ijodning janr xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, boshqa xoslangan uslublardagi kabi badiiy uslubda so'z qo'llash ham lisoniy va nolisoniy qonuniyatning uzviy bog'liqligini taqozo etadi. Ayni chog'da mana shu holatlarning zamirida sanatkorning ijodiy pozitsiyasi mujassamlashadi.

Badiiy tasvir hayotning hamma sohasini qamraydi. Shuning uchun bunda umumiy leksika ham, chegaralangan so'zlar ham keng ravishda qo'llaniladi. Bu jihatdan badiiy adabitoiy tili ro'znoma tiliga o'xshab ketadi. Chunki ro'znomada ham hayotning nihoyatda keng ko'lami ifoda qilinganidan turli sohaga oid so'zlar qo'llanadi. Ammo ro'znoma materiali asos etibori bilan publisistik uslubga mansub bo'lsa, badiiy adabiyot tili badiiy uslubga xosdir. Badiiy uslub esa timsolliylilik zuhr etadi. To'g'ri ro'znomadan ham timsolilik ishlatiladi. Ammo badiiy ijoddagi timsol muhokamaga undaydi, voqeylikni yanada chuqurroq, yanada kengroq bilib olishga imkon yaratadi.

Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, unda eskirgan so'zlar ham, lahja so'zlari ham, atamalar ham yangi so'zlar ham keng

¹¹ Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти. – Гулистон, 1992, 30- бет.

ravishda qo'llanadi. Chunki hayotning keng lavhasini yuzaga keltirish voqiyalikning butun qatlamini to'la yoritish shuni taqozo etadi. Bu jihatdan Oybekning "Navoiy", O.Yoqubovning "Ulug'bek hazinasi" kabi romanlarini eslash kifoya. Ayniqsa Oybek besh asrlik masofani qalb va qalam, tafakkur va shuur yo'li bilan bosib o'tib, hozir eskirgan o'sha vaqtda faol qo'llangan so'zlarni tasvirga singdirib, ularga ruh baxsh etadi va hayotning jonli manzarasini kitobxonga taqdim qladi. Shu tariqa adib o'tmishini zamonamiz hizmatiga yo'lladi. Shuning uchun badiiy asar tilini o'rganish tilning taraqqiyot darajasini ham o'rganib borishidir. Bundan tashqari badiiy asar tili shunday bir tilki uning doirasida tilning xalqona soddaligi, oddiy tushunarligi, ta'sirchanligi va ijodkorning tafakkur qudrati mavjud. Shuning uchun badiiy matnlarni lingopoetik jihatdan o'rganishda uning morfologik xususiyatlariga ham etibor berish zarur.

Ko'pgina ishlarda lisoniy tahlil jarayonida morfologik birligi bilan ishlatilishi ham aytib o'tilgan.

Masalan: M.Yo'ldoshev "Badiiy matn va uning linbopoetik tahlili asoslari" asarida bu haqida quyidagi fikrlarni keltiradi. Badiiy mant lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida nima maqsad bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda, erkalash-suyush, hurmat-ezozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Masalan: qizaloq, toychoq, o'rgilay, girgitton bo'lay, bolaginam, do'mbog'im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirinim kabi salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanch, manmanlik, mensimaslik, kibrlilik, masxara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq kabi sub'ektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi.

Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko'rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan

morfologik o'zgachiliklar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takroridir. Bu holat olmoshlarda ham yuz beradi. Olmoshlar takrorlanib ta'kid, kuchaytirish, ko'plik ma'nolarini berish bilan birga yozuvchining o'ziga xos uslubini yaratishga yoki qahramonning individual nutqini hosil qilishda ishtirok etadi. Masalan, Dehqonqul, shul-shul. (T.Murod Otamdan qolgan dalalar). Bundan tashqari olmoshlar inson xulq atvorini ikki xil jihat (ijobiy va salbiy)dan harakterlash uchun ham ishlatilib kelinmoqda. Olmoshlarning bunday xususiyati esa alohida uslubiy ahamiyatga molikdir.

Qisqa bayon etilgan mazkur dalildan maqsad olmoshlarning ham shunday xususiyatini ifodalash uchun hizmat qilib kelayotganligini uqtirishdan iborat. Haqiqatdan, olmosh bo'yicha olib borilgan ishlar. Masalan, kishilik, qisman o'zlik va ko'rsatish turlari insonni harakterlash uchun ishlatiladi. Olmoshlarning boshqa turlari esa o'zgacha uslubiy xususiyatlarni ro'yobga chiqarish uchun hizmat qiladi.

Bayon etilganlar asosida ko'rsatilgan olmoshlarning uslubiy xususiyatlarini ikki xil nuqtai nazardan ko'rib chiqish lozimligi ayon bo'ldi.

- 1) Ijobiy baho ottenkasi;
- 2) Salbiy baho ottenkasi.

Bunday xususiyatlar matnlar asosan badiiy matnlarda namoyon bo'lishini ta'kidlab o'tamiz.

Ijobiy baho ottenkasi. O'zbek tilida ijobiiy so'zi "Ma'qul, ma'qul" deb topilganligini ifodalovchi, ma'qullovchi, yo'qlovchi, maqtovchi ma'nosini ifodalaydi.¹²

U narsa – predmetlarning ham, shaxslarning ham shunday xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Dastlab takidlash lozimki, bunday ijobiy xususiyat olmoshlarning quyidagi semalarida o'z ifodasini topgan.

I "hurmat" semasi. Kishining qadr qimmatiga ega ekanligini, ezozga, ehtiromga loyiqligini ifodalash maqsadida "siz" olimoshidan foydalanib

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т, I.1981, 315 –бет.

kelinmoqda. Bunday xususiyat ko'pincha noetik uslubda o'z ifodasini topmoqda. Quyidagi misollar fikrimizni tasdiqlay oladi.

Quloq soling menga, yaxshi qiz biroz, dilimni ochmoqchi bo'layapman sizga. (A.Oripov). "Hurmat" semasining ro'yobga chiqarilishida o'zlik olmoshidan ham foydalanilayotganligi diqqatga sazovor dalillardan biridir. Chinki mazkur olmosh ham asliy ma'nosida nomunativlik vazifasini bajarishi bilan bir qatorda uslubiy ahamiyat kasb etadi. Asosan, og'zaki nutqda qo'llanadigan birlik va ko'plik shakllaridagi o'z so'zi ana shunday xususiyatga egadir. Ular ko'pincha shaxslarga nisbatan shunday ma'noda qo'llab kelinmoqda. Misollarga murojat qilamiz.

a) Movunlarimiz ancha chaqqon odamlar, lekin o'zingizning yo'qligingiz bo'lak-da. (U.Nazarov)

Tengsiz bu holatda to'ymasdan sira, yaratganning o'zi tashlardi nigoh (A.Oripov)

b) Aybga buyurmayiz o'zlarini qayerdan so'raymiz? Biz Toshkentdan, ota (U.Nazarov). Ayniqsa poetik nutqda o'zi so'zi majoziy qo'llanib, narsa-predmetlar (ko'pincha mavhum)ni ifodalovchi so'zlarga nisbatan ham qayd etilgan vazifada ishlatiladi.

Zo'r qudrat emasmi hayot o'zi ham,

Yashil novdada ham uning kuchi bor. (A.Oripov).

"Mana so'zlar" yakka holida ham ko'rsatish olmoshlari vazifasini bajarib keladi. Ayni shunday olmoshlar "hurmat" ma'nosini ifodalash maqsadida ham ishlatilayotir. Biroq bu o'rinda shuni ta'kudlash lozimki, faqat ko'plik shakildagida shunday ma'noni ifodalay oladi. Fikrimizni quyidagi misollar bilan tasdiqlaymiz. Kecha kelgan mehmonni ko'rmoqchiydim. U ketib qoldimi? Manalar o'sha mehmon.

2. "Kamtarlik" semasi. Maqtanishni o'zidan yiroq tutadigan, manmanlikka berilmaydigan, mag'rurlanmaydigan kishilarning xislatlarini reallashtirishda ot va sifat turkumiga doir so'zlardan keng foydalanishi bilan bir qatorda mazkur

ma'noni ro'yobga chiqarishda olmoshlarning ham "kamtorona" hissasi borligini ta'kidlash lozim. Chunki, ayni shunday ma'no, asosan, men va biz olmoshlarining o'zaro botiniy munosabatida voqelanadi.

Men olmoshi so'zlovchi shaxsning o'zini bildiradi, so'zlovchi shaxsni ko'rsatadi. Nutq jarayonida ayni shu ma'noni ifodalash maqsadida biz olmoshidan ham foydalanayotganligi aniq dalildir. Uslubiy ahamiyatga molik shu tarzda qo'llanish, ko'pincha, yozma nutqqa xos ekanligini ta'kidlash lozim. So'zlovchi kimsa tomonidan qo'llanilgan mazkur olmosh birinchidan, uning nutqini individuallashtirilishiga olib keladi. Muborak bo'lsin, Maqsun aka. To'y bo'lsa, mana biz bel bog'lab xizmat qilamiz. Nima kamchiliklar bor, ayting! (N.Do'st). – O'lay agar, sizda ko'nglim yo'q, meni urishmaysiz, - dedi Kamol. – Bizni kampirning yuraklari juda ham tor. (O.Muhtor) Hamma artislar telpak kiygan, biz do'ppida (M.Do'st). Misollardan biz olmoshining yakka shaxs ma'nosidagi men olmoshi bilan almashtirib ishlatilganligi nutqning og'zaki uslubga oid ekanligini ko'rsatib turibdi. Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, mazkur misollarda "hurmat" ma'nosi ham ifodasini topgan deb o'ylaymiz. Mana bu misolda esa biz olmoshining faqat "kamtarlik" ma'nosida qo'llanilganligini ta'kidlaymiz:

- endi, bizning bu ishlarga dahlimiz ham qolmadi, - dedi Elmonov jilmayib-bundan buyog'i ... shu yerda... jimgina ishlab yotibmiz. (M.Do'st)

Biz olmoshining o'rnida qo'llanib, "kamtarlik" ma'nosini ifodalay olish xususiyati yozma nutqning publisistik uslubda yaqqol namoyon bo'lishi muhim dalildir.

Bu o'rinda mazkur uslubiy xususiyat yuqorida bayon etilganligi tufayli shu fikrni tasdiqlovchi ayrim misollar keltirish bilan cheklanamiz. Bizning ma'ruzamiz "kishilik olmoshlarining uslubiy xususiyatlari"ni o'rganishga bag'ishlangan. Nima uchundir Qobil bobo men demasdan biz deb gapirardilar va odamlarni aksar hollarda ismi bilan emas, nasabi bilan chaqirardilar.

II. "G'ururlik" semasi har qanday kishi o'zining mehnatidan, biror ishni qoyillatib bajarganligida, kimlargadir nafi tekkanligidan va boshqa ijobiy xatti-

harakatlaridan o'zining qadr-qimmatini e'zozlash maqsadida "g'ururona" so'zlaridan foydalanishi turgan gap. Shunday maqsadda nutq jarayonida kishilik olmoshlarining ayrim turlaridan ham foydalanishdiki, bu ularning o'ziga xos uslubiy qiymatini belgilash imkonini beradi. Birinchi gapda men olmoshining shunday xususiyati haqida to'xtab o'tmoqchimiz. Mazkur olmoshning qanday uslubiy xususiyatlarga ega ekanligi xususida yuritilgan so'z **edi**.

Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, men olmoshi "g'ururlik", "mag'rurlik" semalari bilan ham o'ziga xos uslubiy ahamiyatga egadir. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik. - Oyijon, sizga bir gap aytaymi? -dedi Jamshid miyig'ida kulguchi bilan.

- Tanlov zo'r o'tdi. Unda kim g'olib bo'ldi deng. Bu men ekanman. (Kecha), Lahza, № 10 (21) Kecha "Xalq ovozi" gazetasidagi bitta maqolaga ko'zim tushib qoldi. Unda **Jasurlikni rosa** maqtashibdi. Bu ikkita go'dakni yong'indan qutqarib qolgan kishilar haqida ekan. Qarasamki, unda men haqimda sira o'ylamagan edim. Men olmoshi **g'ururlikni** ifodalash maqsadida, ayniqsa nazmda ko'p ishlatilib kelinmoqda. Fikrimizning dalili uchun faqat bitta namuna keltirish bilan cheklanamiz. Bu "Bekajon" gazetasining 2007-yilning 18- oktabr sonida e'lon qilingan Umida Toshpolatovaning "men" deb nomlangan she'ridir.

Men ko'zyo'shman, quvochdan ko'zlarda qotgan,

Men quyoshman, kun bilan chiqib, ham botgan.

Men chinorman, o'limga xandalar otgan,

Men xazonman, sevgi deb yerlarda yotgan.

Men quvonchman, yashashga umid uyg'otgan,

Men ishonchman, gumondan oldin yaralgan.

Men tilakman, yaxshilikla senga atalgan,

Men yurakman, ko'ksida ming pora bo'lgan.

Men cho'gman, borliqni yoqishga qodir,

Men o'qman, tekkanda keng dunyo tordir.

Men insonman, omadsiz, senga baxt yordir,

Men toshqalb, sevsam gar men uchun order.
Men gulman, mehringga zor bo'lib so'ngan,
Men qo'lman, sevgimdan faqat shu qolgan.
Men yo'lman, olislarga seni chorlagan,
Men cho'lman bepoyon, qumlikka to'lgan.
Men menman, o'sha barchasi,
Mehringdan nafas olgan, yurak parchasi.

“G’ururlik” semasining ijobiy ma’noda ifodalanishda biz olmoshning o’ziga xos o’rni bor. Topilgan materiallardan mazkur olmosh ham ushbu semani yuzaga chiqarib, uslubiy ahamiyat kasb eta olishi ma’lum bo’ldi. Biz, shuningdek, uning – lar qo’shimchasi turi ham shu ma’noda, asosan badiiy adabiyotda shuningdek so’zlashuv nutqida ishlatilib kelyapti. Fikrimiz dalili uchun misollarga murojaat qilamiz: Bizning ko’chada ham bayram bo’lajak. (Aforizm). Bu yerlarni bizlar talqon qilib tashladik. Mehnatimiz zoyi ketmadi. (Darakchi № 11, 2007).

Dalillardan “g’ururlik” ma’nosining ifodalanishida keshilik olmoshlarining II shaxs birligi, ya’ni sen ham ijobiy ma’no kasb etib, “gururlik” semasini yuzaga chiqarishi mumkinligi ayon bo’ldi. Bunday xususiyat asosan, poetik nutqqa xosligini alohida uqtirib o’tamiz. Chunki, poeziyada shaxslarni ham, ona-vatanni ham, tabiat go’zalliklarini ham ulug’lashga qaratilgan misralarda “g’ururlik” ma’nosi o’z ifodasini topib kelmoqda. Misollarga murojaat qilamiz.

G’ururing buyukdir O’zbekistonim!
Nomingni ming bora kuylasak arzir,
Sen uchun kurashmoq bizlarga farzdir,
Seni asrab avaylash har kimga qarzdir. (Bekajon № 07, 13-bet).

II. Salbiy baho ottenkasi. Boshqa tillarda, o’zbek tilida ham ma’lum talablardan kelib chiqadigan nomaqbul, ijobiy bo’lmagan talablarga zid xatti-harakat, xulq-atvor va boshqa xislatlarni ifodalash maqsadida salbiy ma’no

ifodalovchi so'zlardan ham foydalanib kelinayotganligini inkor etib bo'lmaydigan lisoniy dalildir. Ayni shunday leksik-semantik ma'noning reallashuvida olmoshlarning ham o'ziga xos o'rni bor ekanligini ta'kidlash lozim. To'g'ri bu borada ot yohud sifat turkumlari doirasida salbiy ma'no ottenkasi ifodalanuvchi so'zlarga nisbatan bunday xususiyatning ro'yobga chiqishida ham kam miqdordagina olmoshlardan foydalanadi.

Shuni e'tiborga olish lozimki, shaxslarning salbiy xususiyatlarini ifodalashda ham, asosan, ijobiy xususiyatlarini voqelantiruvchi kishilik olmoshlaridan foydalanadi. Ya'ni bir xil olmoshning o'zi ikki xil funksiyani ado etadi. Men olmoshining ijobiy ma'noliligi va uning salbiy ma'noli oppozitsiyasi biz olmoshining ijobiy ma'noliligi va uning salbiy ma'no ifodalovchi oppozitsiyasi va h.k. Quyidagi salbiy ma'no ifodalovchi olmoshlar haqida so'z boradiki, bu ularning o'ziga xos uslubiy xususiyatlariga ega ekanligidan dalolat beradi.

Muhim dalil shundan iboratki, kishilik olmoshlarining ijobiy ma'noli semalari yuqorida ko'rilganiday, xilma xil bo'lishi bilan bir qatorda, ularning salbiy ma'noli semalari biroz cheklanganligi bilan harakterlanadi. "Takabburlik" shunday semalar jumlasidandir. I. "Takabburlik" semasi. "Takabburlik" deganda "O'zini katta tutadigan, bosar-tusarini bilmay qolganlik, gerdayganlik, o'zgalarni mensimaslik, nazar-pinad qilmaslik" kabi salbiy xususiyatlar tushuniladi. Bunday xislatning ifodalanishida so'zlovchi yohud so'zlovchilarning o'zini (o'zlarini) anglatuvchi men, sen va siz, biz olmoshlarida keng foydalanilayotganligi diqqatga sazovordir. Fikrimizning tasdig'I uchun dalillarga murojaat qilamiz. Kishilik olmoshlarining I shaxs birligi bo'lmish men turi, yuqorida aytilganday, birinchi navbatda neytral ma'noda ham (men keldim, men o'quvchiman), ikkinchidan, kamina, bashar, odam, inson kabi so'zlarning ma'nolarini ifodalab kela olishi uslubiy xoslik ekanligi haqida to'xtab o'tilgan edi. Demak, mazkur olmoshning bunday ma'noviy o'ziga xoslik ijobiy xarakterga ega. Shu bilan birga, men olmoshi "takabburlik" semasini ham ro'yobga chiqarishi mumkun ekanligini

quyidagi misollar bilan tasdiqlay olamiz: - Bilasanmi, men kimman? – dedi darg'azab bo'lib rais.

Men katta bir idoraning boshlig'iman (Bekajon, 2007 yil 20 son). Bu yerlarni obod qilgankim? Men! Takror aytaman, bu men! (Mo'jiza, 2006, 15-son). Misollarda men olmoshi “takabburlik” ma'nosida ko'proq badiiy adabiyotning so'zlashuv nutqiga xos ekanligini payqash qiyin emas. Ayni shu o'rinda ta'kidlash lozimki, men olmoshining mazkur ma'noviy xususiyatlari, aniqrog'i uning shevaviy man shaklidan manman, manmanlik kabi qarindosh so'zlar hosil qilingan. Ular ham “takabburlik” ma'nosida qo'llab kelinmoqda. Manmanga zavol – kamtarga kamol. (Maqol). Ey uka, ha deb manmanlik qilaverma. (so'zlashuv nutqidan). Men olmoshi ko'plik shakl – biz beradigan ma'noviy xususiyatni ifodalab, uslubiy ahamiyat kasb etish hollari ham tez-tez uchrab turadi. Bunday xususiyat badiiy uslubning og'zaki nutqida, aniqrog'i personaj nutqida yuzaga chiqadi. Mazkur holat ayniqsa, biz olmoshi, men olmoshi o'rnida qo'llanganda yorqin namoyon bo'ladi. Misollar keltiramiz: Salim darg'azab bir holatda Po'latboyning gaplariga shunday javob qildi: Bilasizmi Po'lat boy bu shinam uylarni biz qurganmiz! Ha, biz qurganmiz. O'sha vaqtlarda biz o'shanda allaqayerlarda sanqib yurgan edingiz. (7x7) № 45) – xudoga shukur, bizdaqa qaynona – kelin kamdan-kam (7x7 10-bet). Biz olmoshining – lar qo'shimchasi bilan ishlatilayotganligi aniq dalildir. Pirovardida – bizlar olmoshi ham, “takabburlik” ma'nosini reallashtirish badiiy asarlarda qo'llab kelinmoqda. Masalan, qani ko'ramiz, qachongacha otdan tushmas ekan dedi nihoyat bir kuni jarroh Normirza Holiqov ko'zlarini ola-kula qilib – hali bu odam bizlarning sovunimizga kir yuvmabdi chog'i. Bizlar ahir yildan ortiq shu yerda ishlaymiz. (7x7, № 45)

?

Shu bilan birga, sen olmoshining ko'plik shakli (senlar) ko'plikka murojaatda “takabburlik” ma'nolarini ifodalab, uslubiy ahamiyat kasb eta olishi quyidagi misollar bilan ifodalab keladi: Senlar kim bo'ldilaring-u, menga aqil

o'rgatasizlar. (Mo'jiza 2006, 15-son). Menga qara uka, senlarning zotlaring asli payt edi. Shunday bo'lib qolaverasizlar. (Ko'ngil ko'chalari 2006, 7-son).

Senlar olmoshining shevaviy sanlar varianti ham qayt etilgan. Ma'noda qo'llanilayotganligini ta'kidlab shuni aytish lozimki, bunday holatda mazkur shakl og'zaki, aniqrog'i, shevaviy nutqqa xosligi bilan ajralib turadi. Masalan: sanlarni ko'rgani ko'zim yo'q. Yo'qollaring bu yerdan! (so'z uslubidan) mazkur ikkala so'z shakil ham oppazitsiyali, ya'ni salbiy ma'no bilan birga, ijobiy ma'noni ham ifodalay olishi mumkun. Masalan: ey bolalarim, senlar hali yoshsanlar. Sanlar kattalarni hurmat qilishga o'rganinglar, ta'kidlash joizki, sen olmoshiga tegishli qo'shimchalarning qo'shilishidan senday, sendagi so'z shakllar yasalgan bo'lib, ular ham nutqning uslubiy bo'lishini ta'minlaydi. Chunki mazkur so'z shakllar ko'pincha, ko'plik ma'nolari ifodalay oladi. Masalan: a) – sendaylarning kasri menga urmasligi uchun hali ko'p ishlar qilishim kerak,- dedi, Hoji polvon (Ko'ngil ko'chalari, 8 - (21) Sendaqalarning jonini Kesakpolvon kirgizib qo'yar edi. Baxtinga u o'lib qoldi, - deb o'yladi Asadbek (T.Malik, "Shaytanat").

II. "Kinoya" semasi. O'zbek tilida uslubiy ahamiyatga molik badiiy vositalardan biri "kinoya", ya'ni kesatiq, qochiriq, piching ma'nolarini ro'yobga chiqarish maqsadida, asosan ot turkumiga mansub so'zlardan keng foydalanib kelinmoqda. Shu bilan birga, bu borada olmoshlarning ham o'ziga xos o'rni borligini ta'kidlab o'tish lozim. "Kinoya" ma'nosining voqiyalanishida olmoshlarning kishilik, o'zlik ham so'roq turkumlaridan foydalanayotganligini ham yozma, ham og'zaki nutqqa oid dalillar yaqqol isbotlay oladi.

Sen va siz olmoshlari "hurmat" ma'nosida qo'llanganda, ko'pincha bosh harf bilan yoziladi. Bunday holat olmoshlarning uslubiy qirralidan birini tashkil etib, o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Mazkur olmosh bunday yozuvi bilan yozma nutqda qo'llanishi alohida ta'kidlab o'tamizki, bunday uslub ham nasriy, ham nazmiy asarlarda bod-bod qo'llab turiladi. Misollar keltiramiz. Rishtalarni jonimda tutashgan, biriga ozor yetsa, boshqalari teng zirqiraydigan opalarimiz... (Bekajon

№ 19 (425)). Azizam, siz bahorning egizaki, go'zallikning sur'ati, hayotning doyasisiz... (shu joyda)..

Ilohim yor topgin menga o'xshagan,

Poyingizga jonimni fido aylagan.

Afsus sizdek aqillini, qaydan topaman.

(Bekajon 19-son).

Shunday qilib, olmoshlarning har ikkala nutq turida xilma xil funktsional uslubiy vazifalarda qo'llanishini ularning turli uslublarga xosligi bilan belgilash mumkun. Bundan tashqari badiiy uslubda olmoshlar, tarixiy, shevaviy variantlari bilan olinib badiiy asarlarda o'ziga xos vazifa bajaradi. Tilning ijtimoiy vazifasi haqida gapirar ekan akademik V.V.Vinogradov "Tilning aloqa, xabar va ta'sir kabi muhim ijtimoiy vazifalari ajratilganda til strukturasi umumiy planida quyidagi uslublar chegaralangan bo'lishi mumkun: kundalik maishiy uslub (aloqa vazifasi), kundalik hizmatga doir rasmiy xujjat va ilmiy (xabar vazifasi), publisistik va badiiy belletristik (ta'sir vazifasi)" tarzida qayt etgan fikrlari badiiy matnlarda til vazifalarini tahlil etishda muhim ahamiyatga egadir.

Til vazifalarining badiiy matnlarda o'ziga xos tarzda nomoyon bo'lishi tufayli ularda tildan foydalanishning alohida uslubi shakilangan. Ana shu alohidalikning olmoshlardan foydalanishda ham yaqqol nomoyon bo'lishi ularningm mahsus tahlil etishni taqozo etadi.

Adabiy asarlar matnida olmoshlarning barcha turlarini uchratish mumkun. Mavzularning turli tumanligi asardaturli jins, yosh va kasbdagi qahramonlar nutqi olmoshlarning shu tariqa keng ko'lamda foydalanishga yo'l qo'yadi. Bu qo'llanishda ular, birinchi navbatda o'zining semantic ma'nolari, ikkinchidan stilistik ma'nolari bilan ishtirok etadi. Kishilik olmoshlari badiiy matnlarda juda faol ularni birma-bir ko'zdan kechiramiz. Men janr xususiyatlaridan qat'iy nazar barcha badiiy asarlarda faol qo'llanadi va o'zining grammatik ma'nosidan tashqari alohida semantik ottenkani nomoyon etadi. Asosan ta'kidni ifoda etadi. Agarchi

(ta'kidni ifoda etadi). Masalan, Shaxzodaning gunohlarini kechirmoqda bo'lsa, yurt osoyishtaligi yo'lida men sulhdan bosh tortmas edim.

“Tushda kechgan umrlar”da manetti marttagina persanajlar nutqida qo'llanilgan: bo'masa uy obber, uch holanimi, desam man sizga kvartera beradigan ispolkam emasman, deydi. Kelinkiyov dogma ko'chib kelgan kunlari eng avval man bilan tanishgan... kabi. Bu maning adabiy matnlarda imkoniyati chegaralanib borayotganligidan dalolat beradi.

“Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi”da uchraydigan 2 ta faqir va 27 ta banda so'zining birontasi ham men ma'nosida ishlatilgan emas, balki o'z leksik ma'nosi-odam, inson, kishi ma'nolari bilan ishtirok etgan. Bu esa, hamma, faqir, banda so'zlarining men o'rniga qo'llanish imkoniyatlari tobora torayeb borayotganligini ko'rsatadi. Banda so'zi bilan yonma-yon men ning qo'llanilishi fikrni yanada mustahkamlaydi. Shunday ekan, men ojiza banda, shu shu yerda o'tirgan barcha mo'min-musulmon mazlumalar Muhammad alayhissalomimiz o'gitlariga amal qilib, boshlariga rumol yopishlarini so'rayman... Xudo men bandasini –da o'z rahmatiga olsa edi! Shuning uchun bo'lsa kerak, “Ulug'bek xazinasida” ham banda 1-shaxs birlikni ko'rsatish vazifasida bir martta qo'llangan.

Osiy banda o'z padarini taxtdan sarnigan qilgan bo'lsam... bu yumushni misli islom yo'lida qilganman, mavlono! Lekin roman matnida Bandai ojiz, Bandai g'afil, osiy banda, Bandai mo'min, gunohor banda, Bandai mutakkabbur, Bandai nabokor kabi aniqlovchili – izofali qurilmalar uchraydi. Bandai ojiz Movorounnahirga salkam qirq yil rahnomolik qildim. Va lekin, bandai g'oful haq taoloning ixtiyorini bilmoqdan ojirdurmiz mavlono Ali, har bandai mo'minning izmi ixtiyori o'zidadir. Yo'q Bandai ojiz emas, bandai nobokorsen! kabi.

Men o'rnida kamina, faqir, banda so'zlarining qo'llanishi tarixan (amtarlik ma'nosini ifodalash bilan bog'liq, bo'lgan “Ulug'bek xazinasida”da aynan shu ma'nolarni bergan) Kaminadin tagin ne tilaysiz, ustod? Nahot faqirdan shubha qilarsiz, ustod?

Zamonoviy adabiy asarlar matnida kamina, faqir so'zlarining qo'llanish ko'lami torayib borayotganligi ko'rsatiladi va bu bilan bir qatorda, ularning semantic doirasida ham o'rganishlar sodir bo'layotganligi ko'rsatiladi. Masalan, kamina O'.Xoshimov qahramoni Soat G'aiyev va T.Murod qahramoni luttiboz "demokrat" Dilya nutqida mantanchoqlik ottenkasini ifodalash maqsadida keltirilgan. E'tiboringiz uchun, o'rtoq tergovchi, gorispolkamning uy taqsimoti komissiyasida kamina ham borlar! (kamina ana shundan keyin). Chunki ko'rob turibsiz-kamina bir ojizai zaifa kabi.

J.Hamdammov "o'zbek tili tarixi" asarida Alisher Navoiy ijodida kishilik olmoshlarining tarixan faqir, bi faqir, banda, bu banda, bu bandai faqir, bu benavo, bu marhum, bu notovon, bu telba, bu shikasta, bu qil, bu haqir, kamina singari ekvivalentlari bo'lganligini va ularni qo'llash an'analari keyingi asrlar adabiyotida ham davom etganligini ko'rsatib o'tadi va quyidagilarni yozadi: "_____"
olmoshining ekvivalanti yoki dubleti sifatida qo'llanadigan so'zlar yoki so'z birikmalari odatda so'zlovchining tinglovchiga nisbatan sub'ektiv hissiyotini, uning oldida o'zini g'oyatda kamtar, xoksor tutishini yoki tilga olinayotgan shaxsga nisbatan hurmati va samimiyati kabilarni ifodalaydi. Bunday vaqtda birinchi shaxs birlikdagi kishilik olmoshlari o'rnida uning uslubiy ekvivalanti sifatida ishlatilgan so'z yoki ibora o'zining leksik ma'nosini yo'qotib, olmosh ma'nosini ifodalaydi, lekin o'zining leksik ma'nosi bilan olmoshlar qatoriga butunlay o'tib ketmaydi.¹³

Sen olmoshi badiiy asarlardagi eng faol olmoshlardan biridir. Agar uning fe'l tarkibida kelib, 2-shaxs birligini ko'rsata olishini, shu bilan u bajaradigan grammatik vazifaning zimmasiga o'tishni hisobga oladigan bo'lsak, sen gap tarkibida bajaradigan leksik-grammatik vazifadan ozod b'ladi. Unda faqat stilistik vazifa qolishi mumkun:

Hamon ko'nglimga sen ilxom solursan,

Gohi Layli, gaho Shirin bo'lib.

¹³ Хамдаммов Ж. Ўзбек тили тарихи. – Самарқанд: СамДУ, 2004, 56 - 57 –бетлар.

Doimo yasharsen dostonlarimda,

Xozonsiz gul bo'lib bo'stonlarimda (Uyg'un, I.Sulton).

Misralarida u ta'kidga, ajralib ko'rsatish maqsadida xizmat qilmoqda. Ushbu olmoshning badiiy manbalaridagi stilistik vazifani mana shu tarzda izohlash mumkin.

Ba'zan senga ko'plik ko'rsatkichi –lar qo'shiladi. Bu holat stilistik uslubdan ko'chgan deyish mumkin. J. Hamdamov mazkur hodisaning tilimizda qadiymiy ekanligini ta'kidlaydi:

“Senlar –senlar olmoshi bir tomondan siz degan ikkinchi shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshlari ma'nosida ishlatilsa, ikkinchi tomondan unda so'zlovchining tinglovchiga sub'yektiv munosabati ifodalanadi. Shubhasiz, bizni masalaning ikkinchi jihati qiziqtiradi. J.Hamdammovning aytganlaridan shu nasa anglashiladiki, bu olmoshning subyektiv munosabati bildirish xususiyati hozirgi tilimiz uchun yagilik emas. Buni o'z vaqtida Mahmud Qashqariy ham payqagan. Ammo uning stilistik ottenkalar bilan qo'llanishi (qayd etish lazim bo'ladi). Chegaralanganligi asosan so'zlashuv uslubi va badiiy uslublar doirasida ishlatilishini qayt etish lozim bo'ladi.

Tahlil qilingan misollardan senlarning badiiy manbalardagi stilistik vazifalari to'g'risida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- So'zlovchining o'zidan yoshi kichiklarga nisbatan murojatida qo'llanadi va hech qanda stilistik vazifa bajarmaydi: Hali senlar ko'rganlarigini hech kim ko'rmaydi, bolalarim, inoq bo'linglar, senlarning baxtingni ko'rsam, bas, - dedi (U. Hoshimov).
- Xuddi shu ma'noda O.Yoqubov uni Ulug'bek nutqida qo'llab, u orqali g'oyatdamuhim, boshqa matnlarda kamdan-kam uchraydigan mehribonlik ottenkalari bera olgan. Bu ottenkaning aniq ifodalanishini ko'rsatish uchun mikromatni to'liq keltiramiz: Va lekin qaytmay musofirlikda olamdan o'tsam ... bu xazinani ko'z qorachiq'laringizday saqlangiz, so'ng, inongan shogirtlaringizga topshiringiz ham o'z shogirdlariga topshirgay va shu yusin zurriyotlarga o'tib,

elimiz osmoniga oftob chiqqanda yashaydurgon baxtli avlodlarimizga yetib borgay...senlardin tilaydurgon boshqa tyo'q. Ammo matin davomidagi gapda kelgan sizni bilan almashtiribbo'lmaydi: Faqat sizday shogitlarimdin ming bor rozimen;

O.Yoqubov bu olmoshini favqulodda orginal tarzda qo'llagan, uni predmentlarga nisbatan ishlatgan: O, yulduzlar, sehrlil yulduzlar! U qirq yil senlarning sirlaringni bilmoq niyatida yashadi, sanoqsiz tunlarni bedor o'tkazdi. Bu yerda ham ta'kid ottenkasi, asar qahramonining yulduzlarga bo'lgan mehri aynan ana shu olmosh orqali kuchaytirilgan:

- Hozirgi o'zbek nutqida faol bo'lgan mensinoslik ottenkanlarini beradi. Shu ma'noda O'. Hoshimov uni komissor S. G'aniyev tilida ko'p ishlatadi: Baloniyam bilmaysanlar! Hayronman, institutlaringda nimani o'rgatadi, senlarga? Senlar nima? Amallab o'qishga kirasan ... amallab bitirasan;

- Nafaqat g'azabni ifoda etadi: Afg'onistondagi "duh"lar tilida qo'llaydi: - senlar o'zbekmi! – "duh" yorilgan lablari orasidan qon tupirib, tishlarini g'ijirlatdi. –yo'q! senlar o'zbekmas! Senlar musurmonmas! – U esdan og'gandek xoxolab kuldi. –Senlar "shuraviy!" (O'.Xoshimov). Olmoshning takror qo'llanishi bu stilistik ottenkalar ta'sirini yana ham kuchaytiradi;

- Masxaralash, birovning ustidan kulish ottenkasini kuchaytiradi: Dedushkang senlarga yangi babushka olib keldi! – Dedi Lola akabiy kulib. – yaqinda babushkang senlarga dyadya tug'ub beradi. Senlar ko'tarib yurasan! (O'.Xoshimov) "Tushda kechgan umrlar"da Lola tilidan keltirilgan ushbu gaplarda masxaralash, kulish, piching ohanglarini mikro matnning o'zidan ham payqas mumkun: Dedushkang senlarga yangi babushka olib keldi! – Dedi Lola akabiy kulib. Senlar ko'tarib yurasanlar. Yaqinda babushkang senlarga dyadya tug'ub beradi. Senlar ko'tarib yurasan! Kabi. Ammo olmoshning har bir gapda bir maromda takrorlanishi nutqda bu ottenkalarning aniq reallashuviga sabab bo'lmoqda.

Mazkur olmoshning takror qo'llanish imkoniyati faqat badiiy uslubda ko'p keladi: - Senlar, o'zi, qayerdansen? Senlar, o'zi, qayoqda o'sding? Senlar, o'zi, kimni bolasisan? Osmondan tush-a, to'nkalar, osmonlar sharoblab tush-a, to'nkalar. Senlar sovet tuzumi tug'ruqxonasida tug'ulding. Sovet tuzumining bog'chasida katta bo'lding. Senlar, o'zi, sovet tuzumi maktabida o'qiding, sovet tuzumi institutida o'qiding. Senlar, o'zi, sotsializmdan chiqding-senlar, o'zi, porloq kommunizm sari olg'o borayotib eding. Senlar pioner eding, komsamol eding. Bu kabi o'rinlarda senlar va takror usuliga xos bo'lgan takrorlash, ajratib ko'rsatish ottenkalari uyg'unlashadi. Bir birini qo'llab quvvatlaydigan stilistik vositaga aylanadi.

Biz elementi so'zlayotgan kishi va boshqa kishilarni birgalikda olib ko'plik ma'nosini anglatishi uning leksik- grammatik ma'nosi hisoblanadi: O'zi –ku, bizni ilm-urfanga chanqoq xalq deydi, yana mehnatkash nomehnatkash deb xalqni ajratgani nimasi!... (A.Qahhor). Ko'plikni umumiy tarzda anglatishdan tashqari, ba'zan aniq, ikki kishi ma'nosini ham beradi: Nechun ollo bizni bultur qovushtirmadi? (O.Yoqubov). Shu bilan birga, u funksional uslublar da'rasida yana qo'shimcha ma'nolar ham anglatadi. Jumladan, badiiy mabalarda alohida semantik –sitolistik ottenkalar bilan namayon bo'ladi. Masalan, an'anaviy tarzda men o'rnida qo'llanadi: bu talofat sababi shukim, biz inongan lashkarboshilar, misilsiz razolatga borib, shahzoda tarifiga qochib o'tmishlar ... (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi). Kabi, bunda bir necha sitolistik nozikliklar yuzaga chiqadi.:

- a) Kamtarlik, ottenkasi: Bizning dorgoh to'g'ri kelmasa ... kamina ne qilay? (O'.Hoshimov Tushda kechgan umrlar);
- b) Manmanlik, maqtanish ottenkasi: Buyog'ini bizga ko'yib bering. Buyog'ini biz boplaymiz! (T. Murad. Otamdan qolgan dalalar);
- c) Hoksorlik ottenkasi: biz bir dalada yurgan dehqon bo'lsak (T.Murod);
- d) Erkalash ottenkasi: jinni! Ayiq! – SHahnoza erkalanib qo'lidagi qoshiqchasi bilan yana tahdid qildi – yomon bola bo'psiz! Bilib qo'ying, bizdayam qurol bor. Bir ursam!

- shunday deb rumolchasi bilan menning lablarimni artib qo'ydi. (O'. Hoshimov Tushda kechgan umrlar).

e) ajratish yoki birgalik ottenkasi: sen bilan biz - o'zbekimiz (O'.Hoshimov);
sen bilan biz faqat "opazdivat" qilamiz, (T.Murod) kabi.

v) yaqinlik ottenkasi: Agarchi humo qushi shahzodaning boshiga qo'nib, yurt osoyishi buzilsa... rasadxonadagi barcha nodir kitoblar, barcha noyobqo'lyozmalarni asrabqolmoqsizu bizga yuklanibdur, birodori aziz.... (O.Yoqubov)

Maskur olmoshda birgalik ottenkasi men o'rnida qo'llanmagan taqdirda ham namoyon bo'lishi kuzatiladi. O-o-o, qo'shin bizda bor-da! Qayta quruvchilir qo'shini! Biz Gippakrat oldida qasam ichganmiz (T.Murod).

Birgalik va umumiylikni anglatish jarayonida bizning semantik ko'lami yanada kengayib ketadi. U shaxsga nisbatan qo'llanish doirasidan tashqariga chiqadi va qandaydir tashkilot yoki idoralarga, ularning vakillariga ishora qiladi. Bizga umumiy gap emas, aniq dalil kerak. Biz haqiqatni aniqlashimiz, eringizning qo'llarini topishimiz kerak (O'.Hoshimov).

Ba'zan bizning qo'llanishi metonimiya hodisasining yuz berishiga qo'llanishi sabab bo'ladi va u gapda boshqa bir so'zning vazifasini o'z zimmasiga oladi. Siz bizda o'qirdingiz-a! – dedi hamon jilmayib (O'.Hoshimov). Bu holat so'zlashuv uslubida ko'proq kuzatiladi.

Biz badiiy matnda obzar yaratishning kuchli vositalariga aylanadi. Biz ishimizni bilib qilamiz. Biz Ukrainada ocharchilikka qarshi kurashib, rosa tajriba to'plaganmiz. Biz ana shu tajribalarimizdan kelib chiqib ish qilamiz.biz mana shunday yo'l bilan ocharchilikka qarshi ko'ramiz. (T.Murod. Otamdan qolgan dalalar).

Achinish, afsuslanish ottenkalarini kuchaytirishga ichki tug'yonning yuzaga chiqishiga ko'maklashadi. Ana, bizni shahrimiz-yaraqldaydi!

Bizni shahrimizni ko'rgan odam ... o'lgisi keladi! O'tgan sayin, o'lgisi keladi! Bizni shahrimizni ko'rgan odam ... tezroq omonotimni topshirib... shu shahardan makon tosam deydi. (T.Murod).

So'zlashuv nutqi bo'lgani singari badiiy nutqda ham biz olmoshi maqtanish, o'zini ko'rsatish ma'nolarini ham ifodalaydi. Chaqirtirgan ekansiz, mana biz keldik. Agar shunday bo'ladigan bo'lsa, biz nima qilib yuribmiz: biz ham bormiz aka kabi. Bu kabi gaplarda u grammatik men vazifasini ado etadi. Biz olmoshi badiiy matnlarda ko'rsatish olmoshi yuzaga keltiradi. Masalan. Bizning mashina ro'paraga kelib to'xtashi bilan "Burbuxayka" kabinasida avtomat tarilladi. Mashinangiz adir tepasiga to'xtagan, pastda, ancha olisda qoya panasidagi myulishda "burbuxayka" (avg'onlarning yuk mashinasini shunaqa deymiz) turar edi. Hayriyat, postga boshqa ekipaj yuborib, bizning tankni qismga qaytarish haqida buyruq bo'ldi. Tankimiz toshlar uyumi orasiga ko'milib ketibdi. (O'. Hoshimov. Tushda kechgan umrlar).

Bizni Rajabo'vni ozod qiling, jo-o-on uka! (T. Murod) misolida esa Rajabovning yaxshi odam ekanligiga ishora mavjud. Asar mihromatnidan ham shu narsa anglashiladi. Bizni Dilya ham chekadi. Ichishini bilmadim. To'y-ma'rakalarda ichadi, deyishadi. (T. Murod). Gapdagi biz olmoshining sitilistik ma'nosi esa butunlay boshqacha. Unda go'yo yaqin olib gapirayotganday tuyulayotgani bilan, Dilya va uning xatti – harakatlariga nisbatan nafrat norazilik bor. Shuning uchun bizning Dilya jumlasining piching ottenkasi, salbiy munosabat anglashiladi. Odatda ijobiy ma'noni beradigan so'zni salbiy ma'noda qo'llash tilning muhim sitilistik imkoniyatlaridan biridir.

Mana bu misolida ham bizning qo'llanishida alohida ekspressivlik ajratib turadi: Ishonasanmi, o'g'lim: ba'zan qarab turib kulгим keladi. Xo'p, men-ku, "gunohkorman", "jinoyotchiman". Bizdaqa "yomonlar"ni "yaxshi" yo'lga soladiganlar- chi? (O'. Hoshimov). Gapning umumiy mazmunidan bizdaqa elemetidan so'zlovchi o'zini kamsitmoqda, past olmoqda deb tushunish mumkin. Aslida so'zlovchi bu niyatda emas, so'z bu o'rinda uni yomonotliq qilganlarga

bo'lgan nafratini ifoda etishga ko'maklashmoqda. Maskur olmoshning navbattagi stilistik imkoniyati mana shundan iborat.

Ushbu tahlillar badiiy matnlarda biz olmoshining semantic-stilistik imkoniyatlari keng ko'lamda nomoyon bo'lishini k'rsatadi. Bu o'ziga xosliklarning ma'lum qismi olmoshning so'zlashuv uslubida anglatagan ma'nolariga mos keladi. Bu murojaat tarixiy-badiiy asarlarda yanada faollashadi.

Tahlilda yangilikni ko'zlab, uni ham kishilik, ham ko'rsatish olmoshi sifatida olib qaraymiz. U, ular barcha matnlarda bo'lgani singar badiiy asarlarda ham faol va barcha uslublar uchun betaraf sanaladi. Tilimiz tarixida u, ul, shakllarida qo'llanib kelingan ushbu olmoshining ul shakli hozirgi adabiy tilimiz uchun me'yor sanalmaydi. Uning imkoniyatlari hatto so'zlashuv uslubida ham chegaralanib qolgan. Faqat badiiy matnlarda unga murojaat qilanidi. Statistik ma'lumotlar nasriy, badiiy asarlardan olingan. Ul so'ziga uchta romonda faqat bir o'rinda murojaat qilinganligi, uning prozayek asarlar tili uchun xos emasligi mumkunligini ko'rsatadi: Aqil-zakovat bobida... ul zotga teng kam topiladi. (T.Murod) kabi.

Poetik asarlar matnda esa manzara o'zgaradi. Masalan,Zulfiyaning "Shalola" va "Mushoira" toplamida u olti marta M.Alining "Saylanma"sida esa 49 marta qo'llangan. Bu qo'llanish darajasi ijotkorning har bir so'zga. Bu o'rinda u va ul olmoshlariga bo'lgan individual munosabati ham belgilaydi. Daryolarning ul yuzidan kelgan, so'zmi, yor-yor, (To'lin oyday yashanab kelgan Zaynab qizmi, yor-yor (Zulfiya). Bugun ul do'stlardan darak yo'q, mana). Bugun ul qizaloq qaydadir, xayxot! (M.Ali) kabi. Har qalay bir narsa aniq: Tilimizda qadimdan bap-baravar qo'llanib kelayotgan u va ulning qo'llanish imkoniyatlari hozirga kelib, funksional jihatdan chegaralangan. Ul badiiy uslubga xoslangan. Bu olmoshning aniq ko'rinishi haqida ham shu fikrni aytamiz: Bobongiz fatk etib shuhrat qozondi. Jumla dunyoni, / Bu odam ko'rmagay endi, aningdek zoti a'loni.Aning kalomini o'zing eshitding! (O.Yoqubov). ko'plik korsatkichi ularning tarixiy alar shakli ba'zan birlikda qo'llanadi va badiiy estatek jihatdan g'oyatda kuchli samara beradi:

Biz Amir Temur... - ollo taola alarga bog'irizvonni makan qilgay! – Amir Temir avladidan yaxshilik ko'rgan bo'lsak, yomonlik ham ko'rdik. Hazinadan bobong Amir ul mo'minin... - tangi taola alarga Firdavsi aloni makon qilgay! – bobong Amir Temur javhradi yo'qolgan emush... (O.Yoqubov). tilimiz tarixida ham shu stilistik ottenkani bergan alar bugungi badiiy tilida yuqori uslub namunasi sifatida shtirok etadi. Ko'rsatish olmoshlari ilmiy manbalarda bu, shu, o'sha olmoshlari va ularning ko'plik ko'rsatkichi –lar qo'shilgan shakillari ko'rsatish olmoshlari sifatida etirof etilgan va ular day, doq, daqa, daqangi –cha, chalik kabi qo'shimchlar bilan kelgan paytlarda sifat va ravish harakterida ishlatilishi ta'kidlangan.¹⁴

Shuning uchun tahlil ko'lamini cheklaymiz va faqat badiiy uslubda bu, shu, o'sha olmoshining qo'llanish xususiyatlari haqida mulohaza yuritimiz. U, ular haqida ko'rsatish olmoshlar qismida so'z yuritiladi. Bu, shu, o'sha olmoshlari qadimiy bul, shul, o'sha, ushul, oshul elementlarining fonetik o'zgarishiga uchragan, qisqargan shaklidir.¹⁵

Olmoshlarning, xususan ko'rsatish olmoshlarining shakillanish tarixi haqida kuzatish olib brogan. S.Ibrohimov ul, bul, shul, o'shal so'zlarni bu turdagi olmoshlarning to'liq shakli sifatida baholaydi va o'zbek tili taraqqiyotining keyingi bosqichlarida ohirgi tovish qisqarib u, bu, shu tarzda aytilishi... haqida mulohazalar bayon qilinadi.¹⁶ Olim ko'rsatgan bu variantlarning ikkinchisi uslubiy betaraf harakterga ega va o'zbek tilining barcha funktsional uslublarida qo'llanaveradi.

Tilimiz tarixida ko'rsatish olmoshlarining to'liq shaklda ifodalangan ul, bul, shul, o'shal kabi ko'rinishlarni bugungi adabiy tilimiz talablari nuqtai nazardan me'yoriy sanalmaydi. Ularning tarixan qo'llanishida esa stilistik ottenkalarining nomoyon bo'lmagan. Ammo ushbu shakillarning hozirgi o'zbek tildagi funktsional

¹⁴ Ўзбек тили грамматикаси, 1 том –Т, ---- 337-343- бетлар

¹⁵ Ўзбек тили грамматикаси, 1 том, 339- бет. Абдурахимов Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 95-99- бетлар.

¹⁶ Иброҳимов С. Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир. // Ўзбек тили адабиёти. 1960. 56 – бет.

uslublaridan badiiy uslublarda yashab kelayotgan davrlar o'tishi bilan ularga shu uslub doirasida ekspressiv ottenkalarining yuzaga kelgani bilan izohlanadi. Hozirgi ularning qo'llanishi, garchi she'r mazmuniga o'zgarishlar kiritmasa ham, ifodaga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi, uning yuqori uslubda va darajada berilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Jadvaldan anglashilib turibdiki, ko'rsatish olmoshlarining hozirgi adabiy tilimizdagi barcha ko'rinishlar faol bo'lib, ular orasida bu va shu qo'llanish chastotasiga ko'ra ustunlik qiladi. Ularga qaraganda o'shaning bu ga nisbati deyarli to'rt, shu ga qaraganda ikki baravar kam qo'llanishi unda rasmiylik ottenkasining mavjudligi bilan izohlanadi. Ushbu haqida ham shu gapni aytish mumkin. Tahlillar boshqa asarlarga ayrim qahramonlarning "firqaviyligi", rasmiy kishilar hisoblanishi, ularning hayoti va faoliyatiga oid voqyealar o'rni bilan rasmiy ohangda tasvirlanganligiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. B.Yusupov "Eski o'zbek tilida ko'rsatish olmoshlari (XV – XVI)" nomli maqolasida ushbu, o'shal) o'shul kabi ko'rsatish olmoshlarining stilistik xususiyatlari haqida so'z yuritgan. Ushbu olmoshni u bilan ma'nodor bo'lgan olmoshlarga qiyoslar ekan, "so'zlovchi predmetlarni aniq, konkret, ajratib ko'rsatmoqchi bo'lgan taqdirda ushbu ushbu olmoshlarini ishlatadi. Aniq voqyealar, sanalar ko'proq uchraydigan asarlarda (masalan, "Boburnoma" va tarixiy dostonlarda) ushbu ko'proq ishlatilgan. Chunki bunday asarlardagi o'sha voqyea-hodisalar sodir bo'lgan paytni aniqroq, tasvirlash ushbu olmoshlarini ko'proq qo'llashni taqazo etadi. Lirik asarlarda ushbu kam ishlatiladi. Bu hol mazkur janrning tabiatidan kelib chiqadi. Masalan, Bobur lirikasida (189 bet) hammasi bo'lib 13 marta, "Mubayyin" risolasidan olingan "Kitobuzzakot" (16-bet) nomli soliq yig'ish tartib-qoidalariga bag'ishlangan she'riy parchada esa 33 marta uchraydi. Demak, ushbu olmoshli adabiy tilning turli uslublarida har xil miqdorda ishlatilgan".¹⁷

Maqola muallifi o'shulga ushbu ko'rsatish olmoshining muqobili (varianti) deb qaraydi. O'shal va o'shul olmoshlarining bir-biridan deyarli farq filmasligini

¹⁷ Юсупов Б. Эски ўзбек тилида кўрсатишлари (XV – XVI асрлар) ўзбек тили ва адабиёти – 1986 №3, 23-бет.

ta'kidlagan holda ular o'rtasidagi stilistik farqlari ko'satib beradi va ularning o'zaro almashtirilib qo'llanishi bilan bitta so'zning hadeb takrorlanaverishiga yo'l qo'ymaydi, deydi. Ammo olimning "bu ikki olmoshni bir birining o'rnida ishlatish ularning sinonimligidan darak beradi"¹⁸, degan fikri bastalabdir. Bizningcha, ularning qo'llanishida sinonimi munosabatdan ko'ra funksional chegaralanish kuchliroqdir, muallif ham buni payqagan

O. Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanida bulning 31 marta, shulning 6 marta, o'shalning 10 marta qo'llanilganligi roman mavzusining tarixiyli va undagi personaj nutqi bilan bog'liq, O'. Hoshimovning "Tunda kechgan umrlar"ida umuman uchramasligi ham asar mavzusining zamonaviyligi bilan izohlanadi.

Ko'rsatish olmoshlaridagi arxaik shakllar hozirgi adabiy tilimiz meyor sanalmaydi va ular faqat tarixiy matnlar hamda sheriyat tilida saqlanib qolgan deb ayta olamiz: Tig'iz bo'lsa hamki fursati g'oyat (Jahongir bul yurtga to'xtabdi biror. Senning qadamingga o'qirman afsun) va qilurman o'shal yonni ziyorat (M. Ali). Tahlillardan anglashiladiki, bu, shu, o'sha olmoshlarining badiiy uslubda qo'llanishiga alohidalik ko'zga tashlanmaydiva bu ularning funksional uslublararo betarafligi bilan xarakterlanadi.

So'roq olmoshlari. Ilmiy adabiyotlarda so'roq olmoshlar orqali so'zlovchi nutq jarayonida ishtirok etuvchilardan o'ziga ma'lum bo'lmagan narsani aniqlab bilishi aytilgan¹⁹ va badiiy uslubda ham asosan shu ma'nolari bilan ishtirok etadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'roq olmoshlar orqali kim, ne / na, nechun, nechuk, nega, nima, nima uchun, necha, qay, qaysi, qanday, qani, qancha, qachon singari o'ndan ortiq turlari mavjud.

Besh muallif asarida ham kim, necha, nega, nima, qancha, qanday, qani, qachon kabi olmoshlarning qo'llanishidagi mo'tadillik buni yaqqol ko'rsatib turibdi.

¹⁸ Юсупов Б. XV-XV аср ўзбек тили грамматикаси, I том, 353-бет.

¹⁹ Ўзбек тили грамматикаси. I том, 343-бет.

Notekislik deganda ne /na, nechun, nima uchun olmoshlarining qo'llanish chostotasidagi har xilliklarni tushunayapmiz. Masalan, son jihatdan birinchi o'rinda turgan ne olmoshi O.Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" romanida 793 marta, Muhammad Ali "Saylanma" 89 marta, Usmon Azim "saylanmasi"da 30 marta qo'llangani holda, O'.Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romanida atigi 1 marta va T. Murodning "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanida 2 marta qo'llangan. Har bir ijodkorning so'z qo'llashdagi individualligini inkor etmagan holda ushbu fakitlarga tayanib aytish mumkinki, ne olmoshining qo'llanishi tarixiy mavzudagi proraik va barcha poetic asarlar doirasida chegaralangan: Menga erk na hojat, na hojat menga? Intilib, yalinib –yolvorib senga, (Topib yashamoq buyuk saodat! Intirgin yer edi xokisor,) Aqil ko'zi hech na ilg'amas... (M.Ali).

Demak, hozirgi adabiy til miyorlari nuqtai nazaridan qaralganda ne/na olmoshlarining nutqda qo'llanishi chegaralanib borayotganligi nafaqat badiiy uslubda saqlanib turganligi ni dadil ayta olamiz:

Faqatgina o'z so'zidan iborat bo'lgan o'zlik olmoshi badiiy matnlarda ham betaraf birlik sifatida ishtirok etadi. Ushbu olmosh semantik ma'nosining taraqqiyotida so'zlashuv jarayonida sodir bo'lgan ma'nolari bilan badiiy matnlarda ko'chgan va aksariyat hollarda personaj nutqida qo'llanadi.

O'z olmoshi bir shaxsni ajratib ko'rsatish, yakkalik semasi bilan qatnashadi. Ziyofat tafsilotlarini eslab, ta'bi battar xira bo'ldi: o'zi behat hurmat qiladigan, alohida lutor bilan taklif etilgan keksa bir olim tantanaga kelmadi, kim bilsin, munosib ko'rmadimi? (X. Sulstonov. Bir oqshom ertagi. Qog'oz gullar 59-bet). U o'ziga tarbiya bergan kampirni bibim derdi. (O. Muxtor. Yillar shamoli 3-bet).

O'zlik olmoshi o'zini takidlash ma'nosida ham qo'llanadi. Unga –muncha narsani bular nazar-pisand qilmasa, qimmatini qayoqdan olaman, o'zim bir qaram benavo bo'lsam.(U. Nazarov. "chayon yili" 47-bet). Bir o'zim shoshmay narsalarni yig'ishtira boshladim. (U. Nazarov o'zgalari uchun 4-bet). –A?.. yo'q, yaqinda keldim, -dedi. (X. Sulstonov. Bir oqshom ertagi 23-bet). Deyman, dehqonchilik o'zibir dunyo ish bo'lsa, bashqa ishlarni qachon o'rgandingizu bunday ishlarni

qilishga qanday ulgurasiz?! (O. Muxtor. Yillar shamoli 41- bet). Ayrim hollarda favqulotdagi nutqni hosil qilishda ham o'zlik olmoshi ishtirok etishi mumkin bu holat ham uning semantik stilistik qirralari ko'pligidan dalolat beradi. M.M.Do'stning "Galatepa qissalari"dan olingan ushbu matnda qahramonning individual nutqini hosil qilishda o'zlik olmoshi xuddi shu fazifani bajargan. O'zingizda bo'lasizmi?- deb so'radi. Binafshaxon, ovozida favqulotda hurmat va hayiqish zahur bo'ldi. –Ha, shuyerdaman-dedi. Elomonov, so'ng xotiniga shirinroq qilib tanbiq berdi: - G'alizroq gapirdingiz, xonim ona tilimizda odam o'zida emas, aniq bir joyda, masalasi kabinetda bo'ladi. (M.M.Do'st. galatepa qissalari 138-bet).

O'zlik olmoshi (favqulotda) takrorlanib kuchaytirish ma'nosini ham bildiradi. Ahvolimdan qilayotgan ishimdan o'z- o'zimga xo'rligim keladi. (Said Ahmat. Qorakuz Majnun 34-bet).

E'tirof ma'nosini ham bildirish mumkin. Qiz uzatishning o'zi bo'lmasa... (X. Sulston bir oqshom ertagi 103-bet). Siz o'zingiz bo'lmagan holda menga qachalik dalda berganingizni bilsangiz edi. Faqat rahmat ayta olaman. (X. Sulston. Bir oqshom ertagi 18-bet). O'zlik olmoshining so'zlasguv va badiiy nuqta qo'llanishda uning ko'plik va egalik qo'shimchalarini olgan variantio'zlari ajralib turadi.

Badiiy matnlarda esa o'zlari olmoshi personajlar nutqida asosan hurmat semasi bilan qatnashadi kuzatiladi. Endi, mana shu kasalxona rayonimiz territoryasida ekanidami yo sizni qo'llab-quvvatlashimini bilganidanmi, o'rtoq, rajabov meni jo'natdi.

Shaxsan o'zlari jo'natdi!... (T. Murod). Sof ko'pli ma'nosida keladi. Odamlarning bir- birlariga qaraq o'zlarini rostlaydilar. (O. Matjan. "Iymon yog'dusi". 132-bet). – yo'q, meniki bo'ladi, o'zlaring bir balo qilib amallab qo'ya qollaring, -dedi Omon. (G'. G'ulom asarlar 10 tom 165-bet) o'z olmoshining 2-shaxs ko'plik yoki 1- shaxs birlik o'rnida qo'llanishida ham milliy odatga xos bo'lgan ma'noda anglashilib turadi. Aybga o'zlaring qayerdan so'raymiz? Biz

Toshkentdan, ota (U. Nazarov. Girdob 112-bet). Bu olmosh ta'kid ma'nosida ba'zan nutqni individuallashtirish maqsadida ham qo'llanadi. Chala tush ko'rdim, ro'paramdan bir it chiqib, sovuqda qaltirab g'inshiyotgan kaminaning o'zlari emishman (G'ofur G'ulom. Asarlar 10 tom 5 tom 187-bet). Belgilash olmoshlari (hamma, barcha, bari, jami, yalpi, butun har kim, har nima, har qanday, har qancha, va hk.) badiiy matnda (olmosh) qo'llanilgan olmoshlarning asosiy qismini tashkil etadi. Ammo bu mahsuldorlik ularning badiiy matnda xoslanganligini bilirmaydi. Ular o'zbek nutqining barcha ko'rinshlarida faoldir.

Badiiy matnlarda yalpi so'zining uchramaganligi uning rasmiy, ilmiy matnlarga xoslanganligi, har nima, har qanaqa, har qaysi olmoshning barcha uslublarda ham kam qo'llanishi va ijodkorlarning bu olmoshlarga bo'lgan individual munosabati bilan izohlanadi.

Bo'lishsizlik olmoshlari (hech kim, hech nima, hech qanaqa, hech qaysi) badiiy matnlarda kelganda butunlay yangi ko'rinish kashf etmaydi.

Badiiy matnning o'ziginagina tegishli bo'lgan bo'lishsizlik olmoshlari yo'q, ammo ifodkorlarning ularga bo'lishsizlik olmoshlarining sinonimik qatoridan faqat birgina birlikniqo'llash afzal ko'radi, boshqa bir holatda esa bu olmoshlarni shaxs, predmet-hodisa va harakatga nisbatan ishlatishda farqlaydi.

Bo'lishsizlik olmoshlari qo'llanishining deyarli yarmi hech kim zimmasiga tushmoqda. Faolikning ikkinchi pog'onasini hech bir, hech qachon, uchunchi pog'onasini hech narsa, hech nima olmoshlari ishg'ol qiladi.

Masalan, O.Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" romonida 22 marta qo'llangan hechkim bo'lishsizlik olmosh matnda hech kim yo'q, hech kimning ko'ziga ko'zi tushmadi, hech kimdan sas/un chiqmadi, hech kim tob berolmadi, hech kim qaramadi, hech kimni qabul qilmadi, hechkim ko'rinmadi, hechkim javob bermadi, hech kim kuttirmadi, hechkim tegmadi sengari gaplar tartibida turli xil grammatik vazifalarni ado etgan.

Havliga siz xo'jayin sizga hech kim xo'jayin emas. (X.Sultonov, Bir oqshom ertagi, 98-bet). Qorong'ida hech narsa ko'rinmaydi. Buta shohlari orasidan

mashina chirog'iarang ko'rinardi. (S.Ahmad, Qorako'z majnun, 28-bet). Pilla ayniqsa qiyin bo'ldi. (U.Nazarov, "O'zgaralar uchun", 57-bet). Hech narsa ko'rmagandek bo'lasiz-qo'yasiz. A? (X.Sultonov, Bir oqshom ertagi, 106-bet).

Gumon olmoshlarning mavhumlikni, noaniqlikni ifoda etishda ikki grammatik ko'rsatkich – alla va –dir qo'shimchalariishtirok etadi va ular ma'lum o'rinlarda sinonimik munosabatga kirishi mumkun. Masalan: ko'ngli notinch davlatpanoh esa bunga allaqanday umid bog'lar, nimanidir kutar edi. (O.Yoqubov, Ulug'bek xazinasi) – Ko'ngli notinch davlatpanoh esa bunga qandaydir umid bog'lar, nimanidirkutar edi. – ko'ngli notinch davlatpanoh esa bunda allanechuk umid bog'larnimanidir kutar edi kabi.

Badiiy matnlarda qo'llanish imkoniyati –dir qo'shimchali olmoshlarga qaraganda alla bilan hosil bo'lgan olmoshlarda ko'proq ekanligi ma'lum bo'ladi.S.Karimov bu haqda quyidagilarni yozgan edi. "Gumon olmoshlar ichida aksariyat mavhumlikni, noaniqlikni ifodalaydigan, ko'proq his- tuyg'ular ifodasida ishlatiladigan allaqanday, allanechuk va gumon yuklamasi bilan birga kelgan qandaydir, nechundir, nimadir, negadir olmoshlarni badiiy uslub doirasida qarash to'g'ri bo'ladi"²⁰. Shunga asoslanib ularda badiiy uslubgamoillikborligi va unda –dirga nisbatan ma'lum darajada ekspressivlik mavjud ekanligini aytish mumkun. –dir qo'shimchalari gumon olmoshlarining so'zlashuv nutqida faoligi va umumuslubiy shakillanadigan gumon olmoshlarning ham predmet, ham belgiga nisbatan qo'llanisji tufayli ishlatilish ko'lami kengdir.

Badiiy uslubga xoslangan gumon olmoshlar haqida so'z ketganda ularningayrim tarixiy shakillarini yodga keltirish zarur gumon olmoshlarining tarixiy shakllari kimse, kimerse, burevlar shaxsga nisbatan nimerse predmetlarga, jonivorlarga, voqea - hodisalarga nisbatan, falanhar ikkala holda ham qo'llanadi.²¹ Binobarin bu gumon olmoshlarining ayrimlariga tarixiy mavzulardagi asoslarga duch kelamiz: Qani bir kimarsa amrini vojib qilmay ko'rsinchi? ... Zero bu

²⁰ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби, 59-бет.

²¹ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – 112-бет.

hodisalardan bir kimarsa borabor bo'lsa ikkovimiz ham badnom bo'lamiz... - ko'nglim boshqa nimarsani istaydi, shuaro tili bilan aytganda, gul iskamoqni tilaydi, amirim! (O.Qobulov, Ulug'bek xazinasi).

Shunday qilib, badiiy matnlarda olmoshlarning ko'pligi tarixiy variantlari qo'llanishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Bu badiiy adabiyotning voqealari qamrab olish ko'lami, ya'ni tarixiyli va tasvirim koniyatlarining kengligi bilan izohlanadi. So'zlashuv uslublarining birontasida adabiy til me'yorlari nuqtai nazaridan bunga yo'l qo'yilmaydi.

Poetik nutqda so'z mazmunan xis-hayojonga yo'g'rilgan, nihoyatda tiniqlashgan, teranlashgan bo'lishi shart. Har bir so'z shakl-shamoilga, rang-bo'yoq, "maza", salmoq va ohangga ega bo'lishi kerak. Shuning uchun poetik nutq o'ziga xos nutq bo'lib, bu o'ziga xoslikini lirikaning predmeti keltirib chiqaradi. She'riyatga xos xissiy fikrlash, monologig nutq uning so'z poetikasi ham o'ziga xos olamni yaratadi. Bu olamni yaratishda so'z turkumlari muhim o'rinni egallaydi. Garchi ot, sifat, fe'l singari so'z turkumlarining poetikkengligi olmoshlarda uchramasa-da, olmoshlar ham o'zining semantik-stilistik xususiyatlari bilan she'riynutqda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. she'riy nutqda olmoshlar sinonimiyasidan, she'riy, tarixiy variantlaridan keng foydalanganlik holatiga duch kelamiz. Bu nutqni g'aliz qilmaydi, aksincha, she'riyat talabidan kelib chiqadi va bu holat ba'zan muhim stilistik vazifani ado etishga xizmat qiladi.

Zavol ko'rma hech qachon, o'lkam

Zavol bilmashu yoshining bilan.

Muzaffar bo'l, g'olib bo'l, o'ktam,

Do'stu-yoring, dardoshing bilan.

Asrlarning silsilasida,

Boqiy turgay basharang sening.

Mangu yorug' peshonang sening,

Mangu yorug' maskanim manim.

O'zbekiston vatanim manim.

(A.Oripov Tanlangan asarlar, 4 jildlik, I-jild, 181-bet).

Bu matndagi “manim”shakl “men” olmoshining shevaviy variantidan olingan. Lekin she’rga ajayib ruh bag’ishlab turibdi. Muhammad Yusufning ushbu she’rida esa “mening” tarzida qo’llanib, unda ham o’ziga xosnutqni hosil qilmoqda.

Bor bo’l bag’rimda mudom,
O’tli imonim mening.
Qon bo’lib ketganda ham,
Tanamda bu jonim mening.
Menga bu jahon nadir
Topmasam topsam qadar.
Bulbuldin zabonim mening

(M.Yusuf, Biz bahtli bo’lamiz)

Ba’zan olmoshlar nutqda ko’p takrorlansa uslubiy jihatdan g’alizlik kelib chiqadi.lekin she’riyatda bunday holat kuzatilmaydi. Shu takror o’ziga xos vazifa ta’kid, kuchaytirish vazifasini bajaradi.

Haddim bormi sizga bir so’z demakka
Hatto uzr aytmoqqa sig’armi haddim
Sizning husningizga boqqoni yakka
Qancha savdolari boshdan o’tkardim
Sizga ikki olam boricha nisor
Siz ikki olamdan balandsizmutloq
Sizga faqatgina teng bo’lmoq darkor
Sizga faqatginalozim sig’inmoq.

(A.Oripov o’sha asar 247-bet).

Sen borsan men uchun bu hayot go’zal
Sen borsan men uchun dilbar koyinot
Sensiz qolar edim zulmatda tugul
Sensizqolar edim butkul bemurod.

(A.Oripov o'sha asar 247-bet).

Takrorning boshqa bir ko'rinishi ham olmosh orqali vujudga kelganini ko'ramiz bu holat ham she'rga boshqacha bir ruh bag'ishlagan.

Odam yaralgandan beri

Odam yaralgandan beri

Ajdodlarim imdodini menga bering, menga bering.

O'g'lim deb ishongan elim

Kindik qonim tomgan elim

Tuyg'ularim ozodini menga bering, menga bering.

(M.Yusuf, Biz bahtli bo'lamiz, 36-bet)

She'riyatda olmoshlar takrori har qanday o'rinda ham kelib o'ziga xos stilistik vazifani bajaradi.

Yor eshiging ochilmadi men uchun,

Tilingdan bol sochilmadi men uchun.

Yoningdan joy topilmadi men uchun,

Ketar bo'ldim yuzingni bir ko'rolmay.

(M.Yusuf, o'sha asar, 154-bet).

Xalq og'zaki ijodida ham olmoshlar keng qo'llanadi bu esa olmoshlarning vazifa ko'lami nihoyatda serqamrov ekanligidan dalolat beradi. Masalan, bitta bu olmoshning qo'llanish chastotasiga e'tiboringizni qaratsak. Shu holatning o'zi yuqoridagi fikrimizning yaqqol isboti bo'lib, hizmat qiladi. Bu olmoshi Alpomish dostonida 1069 marta, uning bu varianti esa 466 marta, Ravshan dostonida bu olmoshi 139 marta, Rustamxon dostonida 282 marta qo'llangan. Lug'atda bu olmoshi eng ko'p qo'llangan so'zlar qatorida turibdi²². Mana shu dalilning o'zi olmoshlarning nutqdagi o'rni ancha faolligidan dalolat beradi. Shu o'rinda aytish kerakki, adabiy til me'yorida mavjud bo'lmagan man, san, ul, alar, na, ne, nechuk, nechun, undoq, bundoq, shundoq, munday, kimsa, har kimsa, bir kimsa, nechundir, faqir, kamina, janob, banda, hech banda, allanechuk, nechundir, qandoq olmoshlari

²² O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati. – Toshkent, 2006, 124-184-betlar.

she'riyat talabi bilan, ba'zan qofiya talabi bilan, ko'tarinki nutqni ta'minlash individual nutq xosil qilish, tantanavor ruh xosil qilish uchun poetik nutqda keng qo'llaniladi.

Xalq og'zaki ijodida ham ko'proq bugungi kunda sheva varianti deb o'rganiladigan olmoshlar yoki tarixiy shakl deb o'rganiladigan olmoshlar keng uchraydi.

Daryolarning ul yuzida uylaringiz

Oqaribon ko'rinadi bo'ylaringiz.

(xalq qo'shig'i).

Charx yigirib, charx yigirib,

Shul qo'lginam taladur.

Agar shuni yigirmasam,

Bolalar och qoladur.

(O'zbek adabiyoti, 5-sinf 24-bet).

Gumon olmosh "nimadir" ayrim shevalarda bir bola tarzida ham ishlatiladi. Shu ko'rinishda she'rlarda asosan, xalq og'zaki ijodida ko'p uchraydi.

Charxim tanob tashlaydi,

Bir baloni boshlaydi.

Kundoshligi qurisin,

Kunda urush boshlaydi.

(O'zbek adabiyoti, 24-bet).

Ba'zan poetik nuqda olmoshlar kuchaytirish ma'nosini ham o'zida ifodalaydi. Quyidagi misralarda bo'zchining o'z ishidan juda qo'ngli to'lgani, bo'zni nihoyatda mohirona to'qilganini, sevinchini ifodalash uchun shunday olmoshlardan foydalanmoqda.

Do'kan uyga kirsam, tanam qaqshaydi,

Sovuqlarda o'lmay qolsam yaxshiydi.

Qarisi tillaga ketsa yaxshiydi,

Shunday mening bo'zim arzon ketarmi?

(5-sinf, 27-bet).

Topishmoqlarda o'zlik olmoshining semantik xususiyati kengayganligini ko'ramiz.

O'zlik olmoshi asosan uch shaxsdan birini ta'kidlab ifodalash uchun ishlatiladi. Biroq topishmoqlarda predmet, narsa o'rnida qo'llanadi, yashiringan narsani ifodalash uchun qatnashadi.

O'zbek xalq topishmoqlari kitobining 176-178 sahifalaridan olingan topishmoqlar fikrimizning dalilidir.

O'zi bitta,

Ko'zi mingta.

(Angishvona).

Hammaga to'n tikaman,

O'zim yalang'och.

(igna).

Kichkina xotin

Chachvoni uzun.

(igna, ip).

O'zi mitti

Ovozi olamga yetdi.

(surnay).

Bolalar adabiyotida esa sodda olmoshlar keng qo'llanilgan. Men, sen, biz, u, kim, nima, qancha, bu, shu, olmoshlar ko'proq qo'llanilganligi kuzatiladi. Bu bolalar tilining soddaligi ruhiyati bilan bog'liqdir.

O'ynab uchgan,

Laylak qor.

Qanotingda

Nima bor?

(V.Ahmadjon, Gulxumorning gulbog'i, 17-bet).

Mehri xola sevinib,
Nabirasin quchib der.
Boshim yetar osmonga,
Seni ko'rsam, Alisher.
-Sizga mazza bo'larkan,
Ko'rinarkan hamma yer.

(O'sha asar, 19-bet).

Xusnixatni sen uchun,
Kim yozadi, rostin ayt! –
Muallim so'rog'iga
Javob berar Toshpo'lat:
-Dadam bilan oyimni,
Har kech chorlab tolaman.
Kim yozganin bilolmay,
Oxir uxlab qolaman.

(O'sha asar, 29-bet).

Qo'yni to'la shaftoli,
Mashrab turar yer chizib.
"O'g'risan" deb akasi,
Do'q urar bo'nin cho'zib.
Olgan joyinga hozir,
Barin to'kib kelasan.
Yo bo'lmasa menga ham
To'ygunumcha berasan...

(17-bet).

Bu she'rda favqulotdagi, kutilmagan g'oyani ifodalash uchun yozuvchi "men" olmoshidan foydalanmoqda. Bu ham olmoshning boshqa so'z turkumlariga

o'xshamagan o'ziga xos semantikasidan dalolat beradiki, shu yerda olmosh o'rnida biror bir so'zni qo'llab bo'lmaydi.

Aruz vaznidan keng foydalangan E.Vohidov she'riyatida esa olmoshlarning tarixiy shakllari keng qo'llanilib o'ziga xos stilistik vazifa bajargan.

She'r aziz olam aro,
Menga tiriklik, jon qadar.
Jon nedir oshiq uchun,
Jondan aziz jonon qadar.

(E.Vohidov, Ishq savdosi 1-jild 169-bet).

Dardlashurga do'st qani-yu,
Dillashurga yor qani,
Topganim ul oshnoroqdir,
Bul esa o'rtog'iroq.

(194-bet).

Nechun hushu sadoqatni
Egiz tug'madi bu olam
Tabiat qasdidur yoki
Bu ham bitta xatosidur.

(177-bet)

XULOSA

1. Ot, sifat, fe'l, ravish kabi turkumlar ichida olmoshlar ularning vazifasini bajaruvchi so'z turkumi hisoblanadi. Olmoshlar qadim-qadimdan ishlatib kelinmoqda. Yozma yodgorliklarda so'z ifodasini topgan olmoshlar shundan dalolat beradi.

2. olmoshlar yozma yoxud og'zaki nutq jarayonida, asosan, denonativ ma'nosida ishlatiladi. Shu bilan birga, boshqa so'z turkumlariga nisbatan passivroq bo'lsa-da, ular kontativ ma'nolarni ham ifodalab kela oladi.

3. Aniqlanishicha, olmoshlar nutq jarayonida xilma-xil funksional- uslubiy vazifalarni ado etadi. U, birinchidan, nutqning ixchamligini ta'minlaydi. Ikkinchidan, nutqning tejamkor bo'lishiga olib keladi.

4. Olmoshlarning uslubiy xususiyatlaridan biri shundaki, ayniqsa, og'zaki nutqda xilma-xil variantlar bilan qo'llanadi. Olmoshlarning variantdorligi ularning tarkibi kengaytirilgan shakli, tarkibi qisqartirilgan shaklidan iborat bo'lib, muhim uslubiy ahamiyat kasb etadi, ya'ni xilma –xil ekspressiv emosional vazifalarni bajaradi.

5. Boshqa so'z turkumlariga nisbatan, olmoshlarning sof sinonimiyasi (shakllar xilma xil so'zlar) unchalik faol emas. Olmoshlar sinonimiyasi nutqning xilma-xilligini ta'minlovchi muhim lisoniy omillardan biridir. Chunki biror kengroq matnda bir xil olmoshni qo'llaverish so'zlovchi yoxud yozuvchi nutqning ta'sirchanligini ta'minlay olmaydi.

6. Og'zoki yoki yozma nutq jarayonida olmoshlar xilma-xil funksional – uslubiy vazifalarni bajaradi. Olmoshlar turli manbalarda, birinchidan, turli xil uslublarga xoslangan bo'ladi. So'zlashuv uslubiga xoslangan (fonetik shakli o'zgartirgan, yasovchi affekslarining o'zgarishini olmosh shakllarining olmosh so'zlariga aylanishi, olmoshlarning diolektal shakllari), publisistik asarlarga xoslangan olmoshlar shular jumlasidandir.

Olmoshlarning qo'llanish chostatasida eng yuqori o'rinni so'zlashuv va badiiy nutq egallaydi. Ammo ular anglatgan semantik – stilistik ma'nolar ko'lami badiiy matinda kengdir. Yodgorning badiiy taffakur olami, ijodiy jarayonidagi vaqt va muhit bunda imkoniyat yaratadi. Badiiy matnda barcha olmoshlarning ishtirok etishi adabiy asarlarda tasvir doirasining kengligi, ijodkorning badiiy mushohada quvvati bilan izohlansa, ayrim olmoshlardagi xoslanganlik ularning tarixiy variant sifatida tilimizda saqlanib kelayotganligi, ba'zilarida obrazlilik darajasining yuqori ekanligiga bog'liqdir.

Badiiy matnlardagi olmoshlarning semantik - stilistik ma'nolari va funksional stilistik chegaralanuv tilimizning emosional - ekspressivlik va amla bo'lishlik darajasi g'oyatda yuqori ekanligining dalilidir.